

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет магістерської підготовки
Кафедра екологічного права і контролю

МАГІСТЕРСЬКА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: «Проблеми створення і утримання природоохоронних територій в
Україні»

Виконала студентка 2 курсу
групи МЕК - 18
Парпуланська Валентина Михайлівна
Спеціальності 101 «Екологія»
Освітня програма «Екологічний
контроль і аудит

Керівник д.геогр.н., проф.
Лоева Інеса Дмитрівна

Рецензент д.г.-мін., проф.
Сафранов Тимур Абесалович

АНОТАЦІЯ

Магістерська робота на тему: «Проблеми створення і утримання природоохоронних територій в Україні».

Актуальність роботи полягає у необхідності удосконалення природоохоронної діяльності в Україні

Метою магістерської роботи є дослідження сутності, значення та особливостей функціонування територій і об'єктів природно-заповідного фонду, аналіз причин не задовільної ситуацій, що склалася в природно-заповідній сфері України.

Об'єкт дослідження: природоохоронні території, НПП «Тузовські лимани». Предмет дослідження: природні ресурси, екологічний стан і проблеми НПП «Тузовські лимани».

Методом дослідження є системний аналіз діючих нормативно-правових з заповідної справи, наявної інформації про діяльність НПП «Тузовські лимани».

У магістерській роботі розглянуто питання управління природно-заповідним фондом та запропоновано практичні рекомендації щодо їх удосконалення.

Сформульовані та обґрунтовані положення та рекомендації можна застосовувати для подальшого розвитку теоретичних і науково-практичних положень щодо управління природно-заповідним фондом та можуть бути використані місцевими органами влади при прийнятті управлінських рішень

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку літератури з 34 джерел. Обсяг тексту роботи – 72 сторінок, рисунків – 1.

Ключові слова: природно-заповідний фонд, екологічна мережа, НПП «Тузовські лимани», рослинний світ, тваринний світ, екологічні проблеми.

SUMMARY

Master's thesis on «Issues on Establishment and Maintenance of Nature Conservation Areas in Ukraine».

The relevance of the thesis is in the need of improving nature protection activities in Ukraine.

The purpose of the master's thesis is to study the nature, significance and features of the functioning of the territories and facilities of the nature reserve fund, to analyze the causes of unsatisfactory situations that have occurred in the nature conservation area of Ukraine.

The object of the study: nature reserves, Tuzla Estuaries NNP. The subject of the study: natural resources, ecological status and problems of Tuzla Estuaries NNP.

The method of the study is a systematic analysis of the existing regulatory legal acts on reserves, available information on the activity of Tuzla Estuaries NNP.

The master's thesis deals with the issues of management of the nature reserve fund and offers practical recommendations to improve them. The formulated and substantiated provisions and recommendations can be applied to further develop theoretical and scientific and practical provisions on the management of the nature reserve fund and can be used by local authorities in making management decisions.

The thesis consists of the introduction, four sections, conclusions, the list of references consisted of 34 sources. The volume of the text is 72 pages, 1 illustration.

KEY WORDS: nature reserve fund, ecological network, Tuzla Estuaries NNP, flora, fauna, ecological problems.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	6
1 НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ УКРАЇНИ.....	9
2 МЕТОДОЛОГІЯ СТВОРЕННЯ ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЙ.....	13
2.1 Умови створення об'єктів ПЗФ	14
2.2 Проблеми створення об'єктів ПЗФ	18
2.3 Умови і проблеми створення екологічної мережі	20
3 ПРОБЛЕМИ УТРИМАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАПОВІДНИХ ОБ'ЄКТІВ В УКРАЇНІ.....	28
4 НПП «ТУЗЛОВСЬКІ ЛИМАНИ» ЯК ПРИКЛАД ДІЯЛЬНОСТІ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ.....	33
4.2 Географічне положення і природні ресурси	38
4.3 Функціональні обов'язки парку	51
4.4 Проблеми парку і шляхи їх вирішення.....	56
4.5 Екосистемні функції водно-болотних угідь парку.....	58
4.6 Міжнародна діяльність парку.....	62
ВИСНОВКИ.....	64
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	67

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

ПЗФ - Природно-заповідний фонд;

НПП – Національний природний парк;

Мінприроди - Міністерство екології та природних ресурсів України;

ВРУ - Верховна Рада України;

КМУ - Кабінет Міністрів України;

ВБУ – Водно-болотні угіддя.

ВСТУП

Одним з найважливіших напрямів охорони навколишнього природного середовища є забезпечення ведення збалансованої та сталої політики в сфері заповідної справи, збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, функціонування та відтворення територій та об'єктів природно-заповідного фонду, інших особливо охоронюваних територій, розбудови на їх основі національної екологічної мережі.

Для здійснення такої політики потрібна відповідна нормативно-правова база. Вона включає низку правових документів законодавчого, підзаконного, відомчого та нормативного характеру. Створенню та розвитку такого законодавства сприяла визначеність державних пріоритетів у галузі охорони довкілля, складна екологічна ситуація та наявність екологічних ризиків, активне міжнародне природоохоронне співробітництво України з країнами Європи.

Однією з ефективних форм охорони цінних природних об'єктів і територій є їх заповідання – взяття під охорону держави. Україна не виключення, бо саме заповідна діяльність є вагомою складовою екологічної політики країни. Створення заповідних територій необхідне для збереження цінних видів тваринного і рослинного світу, унікальних ландшафтів, геологічних, палеонтологічних об'єктів. Заповідні території та об'єкти дають змогу виявити зміни, що вносить людина в довкілля, порівняти недоторкану природу з окультуреним ландшафтом, і в кінці, виробити стратегію екологічно збалансованого природокористування.

Всі природно-заповідні території та об'єкти є основою екологічної мережі як регіонів так і України в цілому, що забезпечує їх екологічну рівновагу. До екологічної мережі входять природно-заповідні території, що є її ядром, території, що охороняються – ліси першої групи, зелені зони міст, природна рослинність.

Правові засади створення екологічної мережі в Україні були закладені ще в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», де зазначено, що природні території та об'єкти, які підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти природно-заповідного фонду, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, пожезахисні типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України.

Збалансований розвиток України передбачає докорінне удосконалення охорони природи й оптимальне функціонування заповідної справи відповідно до нових соціально-економічних умов.

Сучасна заповідна діяльність має стати комплексною системою узгоджених і об'єднаних між собою єдиною метою, методологією та ідеологією традиційних і новітніх поглядів, положень і понять, принципів і механізмів їх реалізації, спрямованих на збереження, відтворення й збалансоване розумне використання ПЗФ.

Вирішення головних природоохоронних проблем в Україні гальмується певною відсталістю та недосконалістю як ідеології, принципів і методів природоохоронної теорії, так і системи практичних рішень щодо збереження, відтворення й збалансованого використання ПЗФ, управління у цій сфері, недостатнім розвитком досліджень, низьким рівнем фінансового, матеріально-технічного й кадрового забезпечення. Сучасна ідеологія заповідної діяльності визначає першочергові і довготермінові засади збереження біоландшафтного різноманіття через заповідання цінних природних комплексів, є обов'язковою складовою збалансованого розвитку держави.

Створення і утримання природоохоронних територій в Україні є одним із природоохоронної діяльності. Ці території відіграють важливу роль вирішенні проблем збереження біотичного та ландшафтного різноманіття, підтримці екологічної рівноваги у природі, формуванні світоглядних орієнтирів людини, спільнот, суспільства.

Метою представленої дипломної роботи є розгляд та вивчення сучасного стану біологічного різноманіття України, існуючих загроз та

пов'язаних із цим тенденцій його змін, розгляд сучасного стану природно-заповідного фонду України та перспектив його розвитку, дослідження стану національного законодавства з питань функціонування природно-заповідного фонду України і формування національної екологічної мережі.

Висвітлення головних переваг НПП «Тузловські лимани» в системі функціонуючої мережі охоронюваних об'єктів, що є надзвичайно цінними для природи, сільського господарства водно-болотних угідь та розвитку курортної зони Татарбунарського району, основні екологічні проблеми лиману і шляхи їх вирішення.

1 НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ УКРАЇНИ

Заповідна справа це той напрямком природокористування, який невпинно розвивається з розвитком суспільства, його продуктивних сил, характером господарського використання природних ресурсів, потреб і запитів людини.

Заповідна справа ґрунтується на наукових засадах, які мають забезпечити відновлення цієї рівноваги й збереження природного покриву Землі.

Розвиток заповідної справи в Україні неможливий без правового обґрунтування і затвердження. Нормативно-правова база повинна містити спрощений порядок створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду, особливо в частині погодження з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, землекористувачами, та поставити чітку мету – подальше резервування територій для заповідання [1].

Ідея комплексного підходу до регулювання охорони і раціонального використання всього природного комплексу України була реалізована в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р [2]. Саме в цьому законі вперше введено поняття «об'єктів особливої державної охорони», яким, відповідно до статті 5 Закону, підлягають і території й об'єкти природно-заповідного фонду. Разом з курортними, лікувально-оздоровчими, рекреаційними, водозахисними, полезахисними та деякими іншими типами територій природно-заповідний фонд утворює єдину територіальну систему (стаття 60 Закону). Основи її правового статусу встановлено Розділом XII зазначеного Закону.

Базовим законом про природно-заповідний фонд України є Закон «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р., який визначає правові основи організації, охорони, ефективного використання природно-заповідного фонду України, відтворення цінних і унікальних природних комплексів та об'єктів [3].

Вплинуло на розвиток законодавства про природно-заповідний фонд

прийняття Земельного кодексу (спершу в редакції від 18.12 1990 р., згодом у новій редакції від 13. 03 1992 р. і – нового ЗКУ від 25.10. 2001 р.), Лісового кодексу (1994 р.), Водного кодексу (1995 р.), Кодексу України про надра (1994 р.), Законів України «Про охорону атмосферного повітря» (від 16.10.1992 та нової редакції від 21.06.2001), «Про тваринний світ» (спершу від 3.03.1993 р., а згодом – нового закону за такою ж назвою від 13.12. 2001 р.), «Про рослинний світ» (1999 р.), а також прийняття інших, таких як Закон «Про мисливське господарство і полювання» (2000 р.).

Крім законів, що є нормативно-правовими актами найвищої юридичної сили в державі, Верховною Радою України приймаються також постанови, якими, як правило, затверджуються загальнодержавні та регіональні екологічні програми, підводяться підсумки реалізації законодавства та регулюються деякі інші питання. Так, в системі правових заходів, прийнятих з метою збереження та відтворення біологічного різноманіття, рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, 29.10. 1992р. Верховна Рада України своєю постановою затвердила Положення про Червону книгу України, яке протягом наступного десятиріччя склало основу правового регулювання відповідної сфери, отримавши згодом більш високий, законодавчий статус у Законі України «Про Червону книгу України» (від 7.02. 2002 р.) [4] .

В 1992 р. у Ріо-де-Жанейро було прийнято Конвенцію про біологічне різноманіття, яка є основою еволюції і функціонування систем біосфери, так і сталого забезпечення потреб населення Землі. У ній були охоплені положення попередньо прийнятих міжнародних конвенцій (Боннської, Бернської, Рамсарської), які наголошували на охороні окремих важливих ланок природи. У Конвенції про біологічне різноманіття наголошується на необхідності збереження видів, інших форм організації живих істот, екосистем і ландшафтів. Вона спрямована на охорону генофонду та умов існування. Значна роль у цьому відведена природно-заповідним територіям, які мають охопити в цілому охороною біорізноманіття Землі та окремих її регіонів [5].

Особливе значення має затверджена 22.09.1994 р. Верховною Радою

України Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні. Її метою визначено поліпшення умов для збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду як національного надбання. Передбачено також забезпечення подальшого наукового обґрунтування розвитку заповідної справи в Україні на основі визнання її соціального, економічного та екологічного значення для сталого розвитку держави та народу України [6].

21.09. 2000 р. було прийнято Закон Україн «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки». Ця Програма є масштабним документом перспективного характеру, що розроблений в контексті рекомендацій Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття в частині формування Всеєвропейської екологічної мережі як єдиної просторової системи територій країн Європи з природним або частково зміненим станом ландшафту. Території та об'єкти ПЗФ Програма називає основними природними елементами екологічної мережі [7].

Суспільні відносини у сфері формування, збереження та раціонального, невиснажливого використання екомережі регулюються Законом України «Про екологічну мережу України». Відповідно до ст. 3 цього Закону екомережа – єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів ПЗФ, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні [8].

Затвердженими постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. «Основними напрямками державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» заповідну справу проголошено пріоритетним напрямом державної політики в галузі охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів. При

цьому визначено основні заходи, які необхідно здійснювати для реалізації цих пріоритетів: створення оптимальної репрезентативної мережі ПЗФ України; резервування у процесі земельної реформи цінних для заповідання природних територій та об'єктів.

Значну частину правового регулювання відносин щодо охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду складають міжнародно-правові документи, в першу чергу, міжнародні багатосторонні, двосторонні та регіональні договори (угоди, конвенції тощо), стороною яких є Україна.

Міжнародно-правове регулювання за допомогою ратифікованих Верховною Радою України міжнародних конвенцій, дво- та багатосторонніх угод України з іншими державами світу. Найважливішими для охорони та збереження територій та об'єктів ПЗФ України на сьогодні є: Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення переважно як середовище існування водоплавних птахів (Рамсар, 1971, зміни – Париж, 1982, 1987); Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (Париж, 1972); Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою зникнення – CITES (Вашингтон, 1973); Конвенція про охорону мігруючих видів дикої фауни (Бонн, 1979); Конвенція про збереження дикої фауни і флори та природних середовищ в Європі (Берн, 1979); Конвенція про біологічне різноманіття (Ріо-де-Жанейро, 1992); Карпатська конвенція, що має регіональний характер (Київ, 2003).

Розвиток природно-заповідного законодавства в Україні доби незалежності свідчить про те, що метою заповідання перестає бути лише збереження унікальних та типових природних комплексів та об'єктів, збереженню та охороні підлягає біорізноманіття. Території та об'єкти ПЗФ розглядаються як складова світової системи особливо охоронюваних природних об'єктів, як основні природні елементи екологічної мережі.

2 МЕТОДОЛОГІЯ СТВОРЕННЯ ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЙ

Створення територій та об'єктів ПЗФ регулюється ст.ст. 51 – 53 ЗУ «Про ПЗФ». Відповідно до ст. 51 цього Закону підготовка і подання клопотань про створення чи оголошення територій та об'єктів ПЗФ можуть здійснюватись державними та науковими установами, природоохоронними громадськими об'єднаннями або іншими організаціями та громадянами [3].

При підготовці матеріалів для створення об'єкта ПЗФ визначається, що саме необхідно зберігати на даній території і в який спосіб. Для цього проводиться оцінка наукової, екологічної, пізнавальної, рекреаційної, історико-культурної та іншої цінності об'єкта. Визначається стійкість природних комплексів до антропогенних навантажень та можливі загрози його існуванню від різних видів і режимів природокористування. Враховується також господарська цінність території та ті економічні та інші збитки, що можуть бути пов'язаними з її вилученням із господарського обігу. В результаті проведення такої комплексної оцінки визначається категорія, тип об'єкта та режим його охорони. Крім визначеної цінності, типовості або унікальності об'єкта ПЗФ важливе значення має обґрунтування його оптимальної площі та меж. В науковому обґрунтуванні створення об'єкта можуть подаватися декілька варіантів визначення меж об'єкту ПЗФ, та при цьому площа заповідної території має забезпечувати самовідновлення природного комплексу та гарантувати його екологічну стабільність.

Для створення заповідного об'єкту, перш за все, необхідно підготувати і подати клопотання про створення чи оголошення території та об'єкту природно-заповідного фонду. Ці дії можуть здійснюватися центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища (Мінприроди), науковими установами, природоохоронними громадськими об'єднаннями або іншими заінтересованими підприємствами, установами, організаціями та громадянами. Клопотання про створення чи

оголошення таких територій та об'єктів подаються до державних органів, уповноважених проводити їх попередній розгляд.

Відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» статтею 51 цього Закону визначається порядок підготовки та подання клопотання, перелік матеріалів, які включає в себе цей документ. А, відповідно до статті 52 Закону, повноваження на розгляд клопотання щодо створення об'єктів загальнодержавного значення надається центральному органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища, а щодо об'єктів місцевого значення – його підрозділам в адміністративних областях. Термін розгляду клопотання складає один місяць. Після схвалення клопотання проводиться його узгодження із землевласниками та землекористувачами стосовно визначення меж та площі об'єкта, порядку використання природних ресурсів на його території після заповідання та отримання принципової згоди на заповідання.

2.1 Умови створення об'єктів ПЗФ

Процедура створення об'єктів ПЗФ включає такі стадії (етапи):

1. Підготовка і подання клопотання щодо створення об'єкту ПЗФ;
2. Розгляд клопотання у місячний строк;
3. Погодження з власниками та користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання, а також погодження з місцевими органами влади і самоврядування всіх рівнів;
4. Розроблення проекту створення об'єкту ПЗФ;
5. Підготовка проекту указу Президента України або рішення обласної ради щодо створення об'єкту ПЗФ;
6. Узгодження проекту у відповідних міністерствах та відомствах;
7. Підготовка необхідного комплексу документів та подання проекту рішення про створення об'єкта ПЗФ до Кабінету Міністрів України або обласної ради;

8. Передача документів Кабінетом Міністрів України до Адміністрації Президента України;

9. Підписання указу Президентом України;

10. Створення дирекції установи;

11. Розроблення та затвердження Положення про об'єкт ПЗФ, оформлення охоронного зобов'язання;

12. Розроблення проекту відведення земельної ділянки для установ ПЗФ, оформлення державного акту на право користування землею, закріплення меж на місцевості;

13. Розроблення та затвердження проекту організації території.

Підготовка та подання клопотання про створення об'єкту ПЗФ. Клопотання включає в себе відповідність території, що пропонується для заповідання, природоохоронним, науковим, рекреаційним та іншим критеріям. Це обґрунтування має здійснюватися та оформлюватися на науковому рівні фахівцями відповідної кваліфікації.

Основу документального клопотання складають його наукове обґрунтування, карта-схема майбутнього об'єкта, відомості про господарське використання території, землевласників та землекористувачів. До клопотання можуть додаватися інші матеріали, що підтверджують і доповнюють обґрунтування необхідності створення об'єкту ПЗФ.

Клопотання можуть подавати наукові установи, природоохоронні громадські організації, підрозділи центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища, інші зацікавлені установи, організації та громадяни.

Процес погодження клопотання це складний етап створення об'єкту ПЗФ і вимагає ретельного планування. Організацію цього процесу рекомендується розпочинати із проведення презентації клопотання за участю всіх зацікавлених сторін, ініціаторів створення, науковців, представників місцевої громади тощо. Під час презентації розглядаються ключові питання, пов'язані з природоохоронною, науковою, рекреаційною та іншими цінностями даної території, обговорюється можливість включення до території додаткових

ділянок, визначаються межі та необхідність встановлення режиму використання території.

Результати узгодження клопотання узагальнюються і подаються в спеціально уповноважений урядовий орган в галузі заповідної справи.

Узгодження з власниками та користувачами земельних ділянок, органами місцевого самоврядування та зацікавленими організаціями є відповідальним етапом створення об'єкту ПЗФ. Для території, що включається в склад об'єкта ПЗФ із вилученням земель, це узгодження проводиться відповідно до Земельного кодексу України. Завдання на розробку проектів створення об'єкту ПЗФ узгоджується зі спеціально уповноваженим підрозділом в галузі заповідної справи. На основі цього завдання й виконується власне проектування природно-заповідних територій.

Проектування природно-заповідних територій. Створення і функціонування природно-заповідних територій здійснюється на підставі затверджених в установленому порядку проектів. Проект створення природно-заповідної території є об'єктивізованою підставою для прийняття рішення про її створення. Без такого проекту створювати новий об'єкт ПЗФ не дозволяється. Проект складається з пояснювальної записки, картографічних матеріалів і матеріалів погодження. Як обов'язковий у складі проектів створення установ природно-заповідного фонду має бути розділ щодо функціонального зонування для національних природних парків, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків. Таке зонування передбачає розподіл територій об'єкта ПЗФ відповідно до особливостей режимів охорони та використання природних комплексів. В разі необхідності визначаються межі та режим охоронної зони, яка створюється за межами заповідної території для запобігання можливим негативним впливам на неї.

В Проектах організації території передбачається функціональне зонування територій та опис режиму використання природних комплексів, обґрунтування системи маршрутів для екскурсій та мандрівок, заходи щодо благоустрою місць для короткочасного та тривалого відпочинку, порядку організації відвідування території та відтворення природних ландшафтів.

Важливою складовою проекту є пропозиції стосовно здійснення екологічно збалансованої господарської діяльності, щодо програм наукової діяльності та екологічного виховання, інженерної підготовки території (необхідність проведення протиерозійних, протизсувних заходів, рекультивації, берегоукріплення та інших). Виконується також оцінка транспортного забезпечення об'єкту ПЗФ і визначається вартість основних заходів щодо реалізації проекту.

Якісна підготовка документів на стадії створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду є необхідною передумовою для практичної реалізації управлінських функцій як у частині збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, так і недопущення соціальних конфліктів, пов'язаних із системою обмежень використання території.

Забезпечення розробки проектів створення ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків може бути доручено заінтересованим державним органам чи установам. Проекти створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду передаються до центрального органу виконавчої влади, що реалізовує політику держави в галузі екології та природних ресурсів, чи органами виконавчої влади на місцях — до органів місцевого самоврядування, уповноважених приймати рішення про створення чи оголошення територій та об'єктів ПЗФ.

Відповідно до ст. 53 ЗУ «Про ПЗФ», рішення про створення природних заповідників, національних природних парків, а також щодо інших територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, приймаються Президентом України [3]. Рішення про створення біосферних заповідників приймається з додержанням вимог міжнародних договорів та міжнародних програм, учасником яких є Україна. Рішення про організацію чи оголошення територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення приймається Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими радами.

Порядок відведення земельних ділянок природним заповідникам, біосферним заповідникам, національним природним паркам, регіональним

ландшафтним паркам, а також ботанічним садам, дендрологічним паркам, зоологічним паркам визначається Земельним кодексом України. Території та об'єкти природно-заповідного фонду або їхні частини, що створюються чи оголошуються без вилучення земельних ділянок, які вони займають, передаються під охорону підприємствам, установам, організаціям і громадянам центральним органом виконавчої влади, що реалізовує політику держави в галузі екології та природних ресурсів, з оформленням охоронного зобов'язання.

Завдання, науковий профіль, особливості природоохоронного режиму та характеру функціонування природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, заказників, ботанічних садів, дендрологічних парків та зоологічних парків визначаються у положеннях про них, які розробляються відповідно до Закону «Про природно-заповідний фонд України» і затверджуються: Мінприроди України - щодо територій та об'єктів загальнодержавного значення; та органами Мінприроди України на місцях - щодо територій та об'єктів місцевого значення. Основні завдання, особливості охоронного режиму пам'яток природи і заповідних урочищ визначаються на основі закону в їх первинних облікових документах [10].

2.2 Проблеми створення об'єктів ПЗФ

Розвиток природно-заповідного фонду України є одним із найактуальніших питань державної політики. Однак реальний стан заповідної справи нині є не найкращим. Сучасний стан ПЗФ характеризується рядом недоліків і проблем. Одна з основних є нехтування чинного природоохоронного законодавства.

Відсутність правостановлюючих документів, а саме проектів щодо організації й встановлення меж територій ПЗФ, винесення у натуру меж територій та об'єктів ПЗФ, державних актів про землю, призводить до незаконного зайняття земель чи навіть втрати самих земель.

Змінюються також межі населених пунктів, до складу якого включаються як перспективні до заповідання природні території, так і вже існуючі заповідні об'єкти, які згодом можуть перевести в землі житлової забудови з подальшою її приватизацією [11].

Ще однією гострою проблемою людства є збереження вже існуючих об'єктів природно-заповідного фонду. Як показує статистика, 2,2 тис. га об'єктів ПЗФ знаходяться в зоні відчуження та в зоні обов'язкового відселення, що зазнали радіоактивного забруднення [10].

Відомо, що поблизу об'єктів природно-заповідного фонду не дозволяється розміщувати об'єкти екологічно небезпечного виробництва, але це обмеження носить лише рекомендаційний характер, щодо суміжних територій. Це призводить до незахищеності ділянок зі статусом суворого заповідання від сільськогосподарського впливу, промислового виробництва, рекреаційної і лісогосподарської діяльності [12]. Відомо, що за роки незалежності України природно-заповідного фонду зросла вдвічі. Збільшення числа території ПЗФ неможливо, через виробничу, промислову, сільськогосподарську, антропогенну діяльність людини. Приклад цьому, розораність сільськогосподарських земель, яка складає 78 % і є однією з найвищих у Європі та в цілому світі.

Основною проблемою заповідної діяльності є те, що з 220 видів природних ландшафтів України, лише 40 % представлені в природно-заповідному фонді. Не заповідані північно-степові ландшафти центрального та правобережного степу, відсутні морські заповідні території. Не належно охороняється значна кількість видів флори та фауни, в тому числі, ті види які включені до Червоної книги України.

Недосконала існуюча законодавча база щодо ПЗФ, відсутність контролю за дотриманням режимів, низький рівень екологічної освіти, призводить до нецільового використання земель природно-заповідного фонду, вилучення їх для господарських потреб, включаючи будівництво. Відомо, що значна кількість земельних ділянок, на яких розташовано території та об'єкти ПЗФ, не переведені до відповідної категорії земель, а їх межі не встановлено в натурі.

2.3 Умови і проблеми створення екологічної мережі

Ідея створення мережі територій з особливим статусом охорони виникла в середині 70-х років минулого століття і була спричинена тим, що фрагментація природно-заповідних територій призводила до їх деградації. Підґрунтям також була необхідність вирішення проблем, пов'язаних з відновленням видів великих травоядних тварин в межах їх історичних ареалів, а саме - забезпечення шляхів пересування та міграцій на досить великі відстані шляхом створення мережі поєднаних ділянок природних територій.

Надалі серед фахівців з охорони природи провідних країн поширилося переконання, що природні резервати повинні виконувати не лише функцію збереження та розселення рідкісних та зникаючих, науково- або естетично цінних видів біоти, важливих конкретних територій, екосистем, ландшафтів або інших окремих об'єктів природи, осередків біорізноманіття (біотичний аспект екомережі), а і функцію забезпечення регуляції біосферних процесів та підтримки екологічної рівноваги, посилення здатності біогеоценотичного покриву до самовідновлення (екостабілізуючий аспект екомережі).

Під національною екологічною мережею слід розуміти стратегію управління та розвитку природоохоронних територій України, яка сприяє подоланню їхньої фрагментації шляхом інтеграції у єдину територіальну систему, що в нерозривній єдності її складових елементів забезпечує ефективне збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, видів дикої флори та фауни, природних середовищ їх існування (зростання), підвищення природно-ресурсного потенціалу, поліпшення умов для відновлення довкілля, а також гарантує еколого-збалансований розвиток навколишнього природного середовища і становить невід'ємну частину Всеєвропейської екологічної мережі.

Створення екомережі має на меті розвиток природоохоронної справи України, одним з факторів інтеграції нашої держави до міжнародної системи співробітництва у цій сфері.

Території природно-заповідного фонду України представляють собою

власне основу для створення екомережі. Екомережу України представляють й інші території, крім територій природно-заповідного фонду, природні території, а також землі, які з тих або інших причин підлягають ренатуралізації. Так, потенційними об'єктами екомережі України є природні території оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, значна частина лісового і водного фонду, деякі землі сільськогосподарського призначення, транспорту, зв'язку, оборони та іншого призначення, а також землі запасу.

Згідно із Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища” (1991 р.) до курортних і лікувально-оздоровчих територій, відносяться такі, які мають виражені природні лікувальні властивості, кліматичні, та інші умови, сприятливі для лікування і оздоровлення людей (стаття 62), а рекреаційними зонами є ділянки суші і водного простору, призначені для організованого масового відпочинку і туризму населення (стаття 63) [2].

Лісовим кодексом України (1994 р.) встановлено, що ліси в Україні виконують переважно екологічні функції і мають обмежене експлуатаційне значення [13].

Згідно з Водним кодексом України (1995 р.) землі водного фонду є також природоохоронними територіями з режимом обмеженої господарської діяльності. Особливо, такій охороні підлягають малі річки (стаття 80), водоохоронні зони (стаття 87), прибережні захисні смуги (статті 88-90), смуги відведення (стаття 91), берегові смуги водних шляхів (стаття 92) і зони санітарної охорони (стаття 93). Кодекс також передбачає створення природно-заповідних об'єктів з метою охорони водних ресурсів (стаття 94) [14].

Одним із кроків щодо створення екомережі України є розширення переліку водно-болотних угідь, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.1995 р. №935 «Про заходи щодо охорони водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення».

Офіційне формування екологічної мережі на території України розпочато після набуття чинності Закону України від 21 вересня 2000 р. № 20 1989-III «Про затвердження Загальнодержавної програми формування національної

екологічної мережі України на 2000-2015 рр.»

Згідно з чинним законодавством України, екомережа – це єдина територіальна система, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин через поєднання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також інших територій, які мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища і відповідно до законів та міжнародних зобов'язань України підлягають особливій охороні [7].

Мета створення екомережі охоплює майже усі сфери відносин людини і довкілля, основні з яких є:

1. Відтворення і збереження територіальної і функціональної цілісності екосистем.
2. Збереження біорізноманіття, а також ландшафтів всеєвропейського значення.
3. Посилення захисту природного раритетного різноманіття від існуючих і потенційних негативних факторів.
4. Забезпечення обміну генетичною речовиною, розселення і міграції видів, а також збереження міграційних шляхів.
5. Розширення і збагачення еволюційного простору для реліктових, ендемічних і зникаючих видів.
6. Збільшення і підтримка екологічної місткості рослинних угруповань, екосистем і ландшафтів, підвищення їх продуктивності, стабілізація екологічного гомеостазу на національному, регіональному та локальному рівнях, покращання стану навколишнього середовища. Захист життєво важливих екологічних процесів, екосистем і ландшафтів.
7. Ренатуралізація особливо цінних деградованих екотопів і різноманіття - ланок екомережі.
8. Створення об'єднаної мережі заповідних територій різного рангу і

призначення, як елемента Європейської екологічної мережі. Збільшення площі існуючого заповідного фонду, покращання охорони і упорядкування категорій заповідності згідно з все європейськими пріоритетами.

9. Покращання соціальних і економічних умов населення і сприяння переходу до новітніх економічних невиснажливих технологій господарювання.

10. Збереження історичної та культурної спадщини і самобутніх технологій господарювання.

11. Створення натурної моделі і полігонів для відпрацювання біологічних, екологічних, технологічних та соціальних елементів сталого розвитку. Стале використання окремих елементів і ділянок екомережі (туризму, освіти, традиційного господарювання тощо).

12. Підвищення рівня виховання, освіти та інформованості населення щодо значення і охорони біорізноманіття, підтримки екологічної рівноваги в регіоні та їх ролі в забезпеченні сталого розвитку.

13. Посилення відповідальності місцевих органів влади та населення за збереження навколишнього природного середовища.

З мети створення екомережі пов'язані загальні принципи та показники її побудови: цілісності - обов'язковий елемент континентальної екомережі; єдності - територіальної, видової, функціональної; комплементарності - біорізноманіття, функцій, середовища існування і територій; різноманіття - форм охорони; відновлення - втрачених природних цінностей; відповідності - природі біогеографічних територій України; ієрархічності - побудови екомережі із елементів різного рангу; підпорядкованості - структурних форм і функцій охорони біорізноманіття, шляхів міграції та поширення видів; традиційних форм господарювання, підтримки екологічного гомеостазу; максимальності - включення існуючої заповідної мережі в екомережу в тій мірі, в якій тільки це можливо; поліфункціональності - включення в екомережу нарівні з природними екосистемами напівприродних, деградованих, що заслуговують відновлення, а також територій традиційного рільництва, рибальства, полювання тощо; надійності - стабільній і довготривалій протидії негативним факторам.

Базові елементи екомережі сьогодні в загальних рисах визначені. Базовими елементами є: природні ядра, буферні зони, екологічні коридори, відновлювані території та території природного розвитку. В своїй єдності вони і створюють екомережу, яка функціонально об'єднує осередки різноманіття в єдину національну і континентальну систему.

Природні ядра (ядра біорізноманіття або ключові природні території) - це території збереження генетичного, видового, екосистемного і ландшафтного різноманіття, а також середовищ існування організмів, тобто території важливого біологічного і екологічного значення, добре інтегровані в ландшафти. Вони характеризуються великою різноманітністю видів, форм ландшафтів і середовищ існування, відіграють винятково важливе значення для збереження ендемічних, реліктових і рідкісних видів. Площа їх може бути різною в залежності від території, на якій збереглося природне різноманіття, поширення рідкісних видів або функціональних зв'язків з іншими природними територіями, і рангу, але не менше 500 га для локальних природних ядер.

Буферні зони - це території найбільшої концентрації біорізноманіття з високим ступенем природності, рідкісності тощо. Як правило, вони відносяться до об'єктів із суворим режимом заповідання. Буферні зони оточують зовні природні ядра і є їх захисними зонами (смугами), тобто від природних ядер вони відрізняються своїм функціональним призначенням.

Екокоридори - просторові, витягнутої конфігурації, структури, що зв'язують між собою природні ядра і включають існуюче біорізноманіття різного ступеню природності та середовища його існування, а також території, що підлягають ренатуралізації. Головною їх функцією є забезпечення: підтримання процесів розмноження, обміну генофондом, міграції видів, поширення видів на суміжні території, переживання ними несприятливих умов, переховування, підтримання екологічної рівноваги. Функціональне призначення екокоридорів, як шляхів міграції, колонізації і обміну генами через несприятливі умови, здійснюється на різні географічні відстані - від локальних до глобальних. Для великих і рухливих видів географічний масштаб, звичайно, від регіональних до глобальних, а для невеликих або малорухливих видів - від

локальних до регіональних, що визначає ранг екокоридорів. Форма коридорів може бути різною: від лінійної до витягнутої і від прямої до звивистої, чим також вони відрізняються від ядер, які і вказують технологію їх створення. Необхідно, щоб вони включали максимальну кількість природних об'єктів, наслідували природні границі і були достатньо широкими для створення відповідних умов для різноманіття. Звичайно, вони суцільні, але можуть мати і неперервний характер.

Екокоридори, як і природні ядра, мають різні ранги, а отже і значення і можуть бути взаємозамінюваними. Наприклад, природне ядро локального значення може виконувати функцію екокоридору регіонального значення і навпаки, частина екокоридору національного рангу може бути природним ядром регіонального рангу. Всеєвропейські або континентальні мають зв'язувати між собою природні ядра відповідного рангу. Такі екокоридори повинні характеризуватися багатством біорізноманіття, умов існування і еконіш. Вони є направляючими шляхами панміксії генів в масштабі континенту і міграційними шляхами на великі відстані. Це універсальні щодо функцій екокоридори, в яких формуються більш оптимальні для існування і міграції видів умови, на відміну від екокоридорів нижчого рангу. Це можуть бути долини великих річок, підніжжя височин тощо. Виходячи з цього, ширина їх може бути не менше 15-20 км.

Екокоридори, що з'єднують природні ядра національного, регіонального та локального значення, відіграють відповідну роль. Ширина локальних екокоридорів не може бути меншою за 500 м. На цьому та регіональному рівнях вони можуть являти собою окремі території з густою мережею екосистем високої внутрішньої пов'язаності елементів. В загальних рисах, чим вужчий екокоридор, тим гірше він виконує своє призначення і чим він ширший, тим краще.

Території відновлення (ренатуралізації), призначені для відновлення цілісності зв'язків в природних ядрах і екокоридорах. Це можуть бути території з повністю або частково деградованими природними елементами внаслідок інтенсивних форм використання, але із збереженням середовища існування, що

сприяє швидкому відновленню попереднього стану, наприклад, осушені торфовища, вибиті луки, зріджені ліси тощо. В крайніх випадках це можуть бути інтенсивно використані агроценози.

Території природного розвитку, призначені для посилення ефективності екомережі. Ними можуть бути території з рідкісними видами, що не відповідають повністю критеріям природного ядра, розірвані частини екокоридорів, буферні зони для природних ареалів тощо. В більшості випадків - це потенційні природні ядра, які при певних заходах, спрямованих на підвищення їх функцій, посилюють природні ядра, їх буферні зони або екокоридори і оберігають їх від людського впливу [15].

Процес побудови екомережі є досить складним і тривалим, оскільки вимагає поєднання і оптимізації надто багатьох елементів природної і соціальної сфер. Це перша активна системна форма охорони природи, головною метою якої є відновлення природної територіальної і функціональної цілісності екосистем у поєднанні із збалансованим їх використанням. Можна виділити три етапи створення екомережі: 1) розробка концепції і програми; 2) розробка плану екомережі і 3) реалізація плану.

У процесі формування національної екологічної мережі України виникла низка проблем. По-перше, недостатньо встановлений у законодавстві правовий механізм розбудови екологічної мережі, відсутні конкретні організаційні кроки у цьому напрямку. Так, перед ухваленням Закону України «Про екологічну мережу України» «точилися дискусії щодо визначення меж елементів екологічної мережі. Перший підхід передбачав визначення їх меж у naturі у порядку землеустрою, як це здійснюється стосовно територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Тоді ст. 25 Закону України «Про землеустрій» має бути доповнена новим видом землевпорядної документації. Другий підхід – визначення меж елементів екологічної мережі за існуючими межами. Саме такій підхід і було реалізовано на практиці.

По-друге, в Україні існує різний підхід до вибору складових елементів екомережі. В Україні – фактичне ігнорування оселищних критеріїв їх вибору й абсолютизація значення територій та об'єктів природно-заповідного фонду як

основи екомережі з подальшим, часто штучним, залученням природоохоронних територій іншого статусу (водоохоронних, рекреаційних, тощо). Фактично в Україні відсутній механізм визначення і забезпечення охорони території екологічної мережі, якщо така територія не є об'єктом природно-заповідного фонду [16].

Доречно зазначити, що в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ до цього часу також відсутнє поняття «екологічна мережа».

Поряд із правовими проблемами в країні існують і фінансові проблеми, які уповільнюють темпи розбудови національної екологічної мережі України. Законом України «Про екологічну мережу» передбачено фінансування заходів із формування, збереження та використання екологічної мережі за рахунок коштів Державного бюджету, місцевих бюджетів, коштів юридичних осіб та інших джерел. Фактично у державних бюджетах України на формування Екомережі України з 2002 по 2010 роки було передбачено 89 мільйонів 326 гривень. З кожним наступним роком фінансування зменшувалося або взагалі було відсутнє. Так, у зв'язку з відсутністю фінансування з Державного бюджету в 2014 році науково-дослідні роботи за напрямками, передбаченими Програмою, не виконувалися. Сучасна фінансова ситуація в країні зумовлює пошук інших шляхів вирішення цієї проблеми.

Отже, серед основних проблем слід виділити брак коштів на фінансування заходів, спрямованих на розбудову і функціонування екологічної мережі, та недосконале законодавче регулювання вказаного питання. Потрібно працювати із законодавством, вдосконалювати його та пристосовувати міжнародний досвід до українських реалій і знаходити шляхи вирішення фінансової частини цього питання.

3 ПРОБЛЕМИ УТРИМАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАПОВІДНИХ ОБ'ЄКТІВ В УКРАЇНІ

Території та акваторії об'єктів природнозаповідного фонду (ПЗФ) відіграють головну роль у збереженні та відновленні видів й природних угруповань рослин і тварин, у тому числі й рідкісних.

На сьогодні об'єкти природно-заповідного фонду займають лише 6,05 % території України, що є недопустимо малим відсотком з огляду на безліч у нашій країні унікальних природних осередків та екосистем, які потребують збереження.

За роки незалежності України загальна площа природно-заповідного фонду розширена більше ніж у 2 рази переважно шляхом створення багатофункціональних об'єктів природно-заповідного фонду таких категорій, як біосферні заповідники, національні природні та регіональні ландшафтні парки [17].

Реальний стан заповідної справи в Україні нині викликає велике занепокоєння, оскільки владна діяльність в цій сфері суттєво ослабла і є недостатньо ефективною. Це призвело до відсутності стратегічного бачення розвитку заповідної справи, недоліків в системі управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду, відвертих зловживань, пов'язаних з землевідведенням й нехтуванням чинного природоохоронного законодавства.

В останні роки значно знизилися темпи збільшення загальної площі природно-заповідного фонду почастишали випадки нецільового використання, вилучення земель та водних об'єктів природно-заповідного фонду, недотримання режимів територій та об'єктів природно-заповідного фонду, зокрема рекреаційного використання.

Не відповідає сучасним вимогам система моніторингу природних процесів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного і міжнародного значення.

До природно-заповідного фонду віднесено 7169 територій і об'єктів

загальною площею 2757,4 тис. гектарів. Прогнозувалося, що до 2005 року площа природно-заповідного фонду збільшиться до 7 відсотків території країни. Частка земель природно-заповідного фонду більшості країн Європи становить від 10 до 25 відсотків.

У результаті роздержавлення сільськогосподарських угідь значно погіршилося управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду.

Неефективність контролю за дотриманням вимог природоохоронного законодавства та режимів територій та об'єктів природно-заповідного фонду призвела до того, що ряд територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного і міжнародного значення не мають проектів організації, державних актів на право землекористування, не встановлені їх межі у природі, а також не створена належна методична база, що регламентує здійснення природоохоронних заходів, відсутні технології виконання відповідних робіт. Крім того, значна кількість земель, на яких розташовані території та об'єкти природно-заповідного фонду, не віднесені до відповідної категорії. Органи місцевого самоврядування не спроможні забезпечити належну охорону і утримання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, які перебувають у їх підпорядкуванні.

Ведення Літопису природи як основної форми узагальнення наукових досліджень здійснюють наукові працівники та спеціалістів у недостатній кількості, що негативно позначається на діяльності об'єктів природно-заповідного фонду як науково-дослідних установ.

Не забезпечується належне фінансування природоохоронних заходів, наукових досліджень, еколого-освітньої, рекреаційної та туристичної діяльності національних природних парків та заповідників. Практично не виділяються кошти на капітальні видатки.

Вирішення питання щодо подальшого розвитку заповідної справи як одного з найважливіших напрямів довгострокової політики держави потребує єдиного підходу до централізації, концентрації та оптимізації фінансових, матеріальних та трудових ресурсів, а також координації діяльності центральних

і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Основною проблемою заповідної справи є недосконалість системи управління природно - заповідним фондом. У системі Мінприроди не створена належна вертикальна структура управління, яка б забезпечувала управління і контроль за формуванням та утриманням природно-заповідного фонду в регіонах країни. Підпорядкування однакових за правовим статусом заповідних територій та об'єктів різним державним структурам, що можна пояснити галузевим інтересам. При цьому у більшості з них заповідна справа не є пріоритетним напрямом діяльності та фактично немає підрозділів, які б відповідали за природнозаповідну діяльність цих установ. Зниження темпів зростання площі ПЗФ за рахунок створення нових та розширення територій існуючих об'єктів природно-заповідного фонду. Це в першу чергу пов'язано з процесом приватизації земель, що відбувається в Україні. Спостерігається часте небажання постійних користувачів і власників земельних ділянок, органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади усіх рівнів погоджувати створення нових об'єктів ПЗФ, тим більше вилучення земельних ділянок для надання їх в постійне користування створюваним установам ПЗФ.

Зростає загроза збереження вже існуючих об'єктів природно-заповідного фонду. Відсутність правовстановчих документів, зокрема проектів організації територій, актів на землю, винесених в натуру меж територій та об'єктів ПЗФ, призводить до незаконного захоплення земель природно-заповідного фонду чи загрози їх втрати. Проводяться масові зміни меж населених пунктів, до складу яких включаються як перспективні для заповідання природні території, так і існуючі заповідні об'єкти, які згодом переводяться у землі житлової забудови з подальшою приватизацією. Аналогічна ситуація складається і з землями в заплавах річок, які мають водоохоронну цінність. Ці землі в багатьох областях розпайовуються та надаються в приватну власність попри те, що законодавством заборонено їх розорювати, надавати під будь-яке будівництво (крім гідротехнічних, гідрометричних та лінійних споруд), а також дія садівництва та городництва. Зокрема, непоодинокими є випадки зняття статусу об'єктів ПЗФ із заказників місцевого значення.

Неможливість залучення іноземних інвестицій через недосконалість існуючого законодавства. Відсутність необхідних державних інвестицій в розвиток національних природних регіональних ландшафтних парків і бюсферних заповідників стримує розвиток рекреаційної галузі, яка може стати основою для екологічно збалансованого розвитку регіонів та створення нових робочих місць. Відсутність транспорту, засобів зв'язку, обладнання, службових та лабораторних приміщень, рекреаційної інфраструктури, музеїв природи та інформаційних центрів роблять неможливою реалізацію завдань щодо збереження унікальних природних комплексів та об'єктів. Низьким залишається рівень інвентаризації рослинного та тваринного світу в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, особливо тих, для управління якими не створені спеціальні адміністрації. Відсутність ефективного контролю за дотриманням режимів, низький загальний рівень екологічної освіти та інформованості населення. Система державної охорони природно-заповідних територій України не відповідає сучасним вимогам та міжнародним стандартам. Відсутність служб державної охорони у штучно створених об'єктах природно-заповідного фонду України не дозволяють у повній мірі забезпечити охорону природних комплексів. Недосконалість існуючої законодавчої бази щодо врегулювання питань охорони і забезпечення невиснажливого використання природних ресурсів у межах природно-заповідного фонду. Все це призводить до нецільового використання земель природно-заповідного фонду, вилучення їх для різноманітних господарських потреб, у тому числі під будівництво [18].

На сьогодні в Україні існує лише Концепція Загальнодержавної програми розвитку заповідної справи на період до 2020 року, яка допомагає розв'язати основні проблеми зповідних об'єктів. Програмою передбачається виконання наукових заходів щодо інвентаризації біотичного й ландшафтного різноманіття, екологічного моніторингу та здійснення проблемних досліджень у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду, активізація наукової роботи в природному заповіднику та національних природних парках, а також на територіях, що з ними межують. Мета Програми полягає у створенні належних

умов для реалізації єдиної державної політики у сфері розвитку заповідної справи, зокрема мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду, вдосконалення управління природними, біосферними заповідниками та національними природними парками, іншими територіями та об'єктами природно-заповідного фонду, доведення обсягу площі природно-заповідного фонду до 10 відсотків загальної площі держави, прискорення формування національної екологічної мережі, забезпечення проведення комплексних довгострокових наукових досліджень типових та унікальних екосистем, забезпечення раціонального природокористування [19].

4 НПП «ТУЗЛОВСЬКІ ЛИМАНИ» ЯК ПРИКЛАД ДІЯЛЬНОСТІ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Основними завданнями природних заповідників є збереження природних комплексів, компонентів та об'єктів на їх території, проведення наукових досліджень і спостережень за станом навколишнього природного середовища, розробка на їх основі природоохоронних рекомендацій, поширення екологічних знань, сприяння у підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища та заповідної справи. Одним з об'єктів природно заповідного фонду є НПП «Тузловські лимани». Парк розташований на південному заході Одеської області, в Татарбунарському районі.

Природно-заповідний фонд Одеської області — природні комплекси й об'єкти на території Одеської області, що мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну й іншу цінність і виділені з метою збереження природного різноманіття ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу, забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища – ща [20].

На даний час у складі природно-заповідного фонду Одеської області налічується 123 об'єкта, з них 16 мають загальнодержавне значення і 107 місцеве. Їх загальна площа становить 4,57% від площі області, що нижче середнього показника по Україні, який становить 6,05 %.

Площа території НПП «Тузловські лимани» 27 865 га, з них площа акваторії озер складає 22 891 га, акваторії Чорного моря – 883 га, пісчаної коси - 584,3 га, заболочених земель – 964 га, площа лісного фонду – 789,7 га. Територія заповідної зони складає 2022 га. На сході межує з адміністративною територією Білгород-Дністровського району, з південного сходу і півдня омивається водами Чорного моря, на заході - водами 31 Сасикського лиману, на північному заході і півночі границя проходить по територіям 10 селищних рад Татарбунарського району.

До складу його території включені: акваторія озер Бурнас, Солоне,

Алібей, Хаджидер, Мартаза, Магалевське, Шагани, Карачаус, Бударі, Малий Сасик і Джантшейське, причорноморська коса, гирлові заболочені ділянки річок Алкалія, Хаджидер та малих річок, що впадають до озер Шагани і Карачаус, лісове урочище «Лебедівка».

Група лиманів Шагани–Алібей–Бурнас є водно–болотними угіддями міжнародного значення головним чином як середовище існування водоплавних птахів. Через територію НПП «Тузлівські лимани» проходить один з найбільших транспортних міграційних коридорів птахів, по якому вони летять до Європи, Азії та Африки. На території Парку відмічене перебування 258 видів птахів, що становить близько 60% усього видового складу птахів України, з яких 54 занесені до Червоної книги України та інших природоохоронних списків. Важливе значення територія Тузлівських лиманів має для птахів під час гніздування. На території Парку відмічене гніздування понад 60 видів, що становить 22% від видового складу птахів, що гніздяться на території України. Виходячи з вищезазначеного, НПП «Тузлівські лимани» відіграє важливу роль для існування птахів і є орнітологічним об'єктом як національного так і міжнародного значення.

У відповідності зі схемою фізико-географічного районування України, НПП «Тузловські лимани» знаходиться в Кундуцко-Бурнаському районі Задністровско-Причорноморській низинній області Причорноморського Среднестепного краю Среднестепної підзони Степової зони України. Зональними ґрунтами тут є південні чорноземи.

Татарбунарський район відрізняється високим рівнем оранки території з усіх 26 районів Одеської області: частка ріллі тут становить понад 80,1% площі сучодолу. Тим більшу цінність представляє зональна степова рослинність (південні типчаково-ковилкові степи) на території НПП «Тузловські лимани». Крім степів тут поширена азональні лугова, водна, болотна, солончакова і солонцевих, приморська арени рослинність. Природних лісів немає, тільки протиерозійні лісосмуги [21].

НПП «Тузловські лимани» є цінним об'єктом природно-заповідного фонду України, що грає помітну роль, в тому числі і для збереження степів.

Однак у своєму функціонуванні, в реалізації поставлених завдань парк стикається з безліччю проблем - від суто наукових і організаційних до чисто практичних, пов'язаних з розвитком території в інтересах місцевого населення.

4.1 Історія створення НПП «Тузловські лимани»

Планування даної території, як частини природно-заповідного фонду України, було розпочато в 1993 році, коли територію лиманів Шагани, Алібей і Бурнас в Татарбунарському районі Одеської області, за результатами наукових спостережень Ігоря Щеголева та Івана Русєва - експертів Фонду захисту і відродження дикої природи ім. проф. І. І. Пузанова, було внесено в «Перелік територій, зарезервованих для подальшого заповідання» рішенням обласної ради від 01.10.1993 № 496 - XXI «Про заходи по збереженню і розвитку природно-заповідного фонду області».

Так як лимани мають велике значення як місць гніздування, зимівлі та зупинки під час сезонних міграцій великої кількості водно-болотних птахів, то з 1995 року постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.1995 року № 935 систему лиманів «Шагани – Алібей – Бурнас» включили до переліку водно-болотних угідь міжнародного значення згідно з критеріями Рамсарської конвенції.

Як рамсарські водно–болотні угіддя (ВБУ) вони відповідають ряду критеріїв:

- відіграють велику роль у природному функціонуванні й взаємодії прибережних екосистем Чорного моря;
- є місцем перебування ряду «червонокнижних» видів;
- мають велике значення для підтримання біологічного різноманіття регіону;
- забезпечують умови гніздування й зимівлі багатьох видів птахів водно–болотного комплексу;
- є місцем гніздування близько 25 тисяч пар водно – болотних птахів і до 100 тисяч особин, що утворюють сезонні скупчення;

- на території лиманів перебуває велика кількість качок, гусаків, куликів, які є індикаторами екологічного стану угідь;

- служать місцем зимівлі більш як 1% європейської гніздової популяції червоноволої казарки.

У 2007 році у статті 4 Закону України від 22.02.2007 р. № 685-У «Про ратифікацію Протоколу про збереження біорізноманіття та ландшафтів Чорного моря до Конвенції про захист Чорного морі від забруднення» наголошено на необхідності створення у прибережній смузі Чорного моря природно-заповідних об'єктів: «Кожна Договірна Сторона вживає всіх необхідних заходів для охорони, збереження, поліпшення та управління в сталий та екологічно безпечний спосіб районами особливої біологічної або ландшафтної цінності, перш за все шляхом створення заповідних територій...».

В Указі Президента України «Про розширення мережі та територій національних природних парків та інших природно-заповідних об'єктів» від 1 грудня 2008 р. № 1129/2008 наголошено: «З метою забезпечення підтримання екологічної рівноваги, збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність, прискорення формування національної екологічної мережі постановляю: Підтримати ініціативу обласних державних адміністрацій щодо створення національного природного парку «Тузловські лимани», Одеська область.

Але питання заповідання водно-болотних угідь Тузлівських лиманів більш 10 років стримувалось через відсутність належного фінансування для проведення детального наукового дослідження території, виготовлення відповідного обґрунтування і підготовки картографічних матеріалів. Вирішення цього питання стало можливим після включення в програму формування національної екологічної мережі Одеської області, прийнятої обласною радою в листопаді 2005 року, заходів щодо створення «Регіонального ландшафтного парку “Тузлівські лимани”».

Південним науковим центром Національної академії наук та Міністерства освіти та науки України у 2009 р. була виконана науково-дослідна робота, щодо

Проекту створення НПП „Тузловські лимани”.

З метою збереження, відтворення і раціонального використання природних комплексів причорноморських лиманів, що віднесені до водно-болотних угідь міжнародного значення (Рамсарська конвенція), які мають високе природоохоронне, естетичне, наукове, рекреаційне та оздоровче значення, Указом Президента України від 1 січня 2010 року № 1/2010 створено національний природний парк «Тузловські лимани» [22]. Відповідно до ст. 21 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» на території національних природних парків встановлюється диференційований режим щодо її охорони, відтворення і використання згідно з функціональним зонуванням.

До території національного природного парку «Тузлівські лимани» включено 27865 гектарів земель державної власності, а саме: 2022 гектара земель запасу (у тому числі 316,831 гектара земель Піщаної коси Чорного моря та 1705,169 гектара земель водного фонду (частина озер Шагани, Алібей та Бурнас), що надані Національному природному „Тузловські лимани” парку в постійне користування, і 25843 гектара земель (у тому числі 3233,18 гектара земель запасу, 541 гектара земель, що перебувають у постійному користуванні державного підприємства «Саратське лісове господарство», 21186,03 гектара земель водного фонду (частина озер Шагани, Алібей, Бурнас, а також озера Солоне, Хаджидер, Карачаус, Будури, Мартаза, Магалевське, Малий Сасик, Джантшейське) та 882,79 гектара прилеглої акваторії Чорного моря шириною 200 метрів), що включаються до складу національного природного парку без вилучення. Водно-болотні угіддя «Шагани-Алібей-Бурнас» внесено до переліку водно-болотних угідь міжнародного значення згідно з критеріями Рамсарської Конвенції.

Створення національного природного парку «Тузловські лимани» та надання території заповідного статусу дозволить зберегти її унікальність та забезпечити постійне наукове спостереження, своєчасне реагування на негативні тенденції деградації та можливість їх припинити, зберегти цілісність ланок природних процесів життєдіяльності чисельних видів рослинного і

тваринного світів. Створення національного природного парку «Тузловські лимани» збільшило частку природно-заповідного фонду області з 3,8 % до 4,6 % і є частиною процесу формування регіональної екологічної мережі та національної екологічної мережі держави.

4.2 Географічне положення і природні ресурси

Лимани Тузлівської групи: найбільші за площею – Шагани, Алібей, Бурнас – та менші лимани – Магалевське, Мартаза, Будури, Карачаус, Хаджидер, Курудіол, Солоне.

У географічному відношенні даний район є степовою прибережною рівниною на півдні Причорноморської низовини, похилу в південно-східному напрямі і розчленовану системою долин малих річок і балочною для яру мережею.

Довжина пересипу, який відділяє лимани від моря, становить 36 км, його ширина на різних ділянках варіює від 50 до 350–400 метрів.

Формування лиманів історично пов'язане з коливанням рівня води Чорного моря, а також процесами підняття і опускання прибережної смуги суші. Внаслідок взаємодії геологічних, кліматичних, гідрологічних і хімічних процесів водойми змінювали свої обриси і розміри, форму берегових і підводних схилів, склад і потужність донних відкладень, амплітуди коливань рівня і іонного складу води, положення і розміри пересипу, кількість в ньому промоїн («прорв»), по яким лимани наповнювалися морською водою або скидали свої води в море. Лимани мілководні, глибини коливаються в межах від 0,6 до 3 метрів. Для лиманів Тузлівської групи характерна витянутість чаши майже перпендикулярно долинам річок. Ширина лиману Шагани перевищує довжину в 1,8 разів. В лиманах Алібей, Карачаус і Бурнас, в котрі впадають річки Хаджидер, Царичанка і Алкалія відповідно, довжина в 1,2–1,5 рази перевищує ширину. В місцях впадіння річок берегова лінія утворює контури мілководних заток і «вторинних» лиманів: Джантшейський з затокою

Ставок, Шагани з затоками Мартаза і Будури, Алібей з лиманами Карачаус і Хаджидер, Бурнас з лиманами Курудіол і Солоне [23].

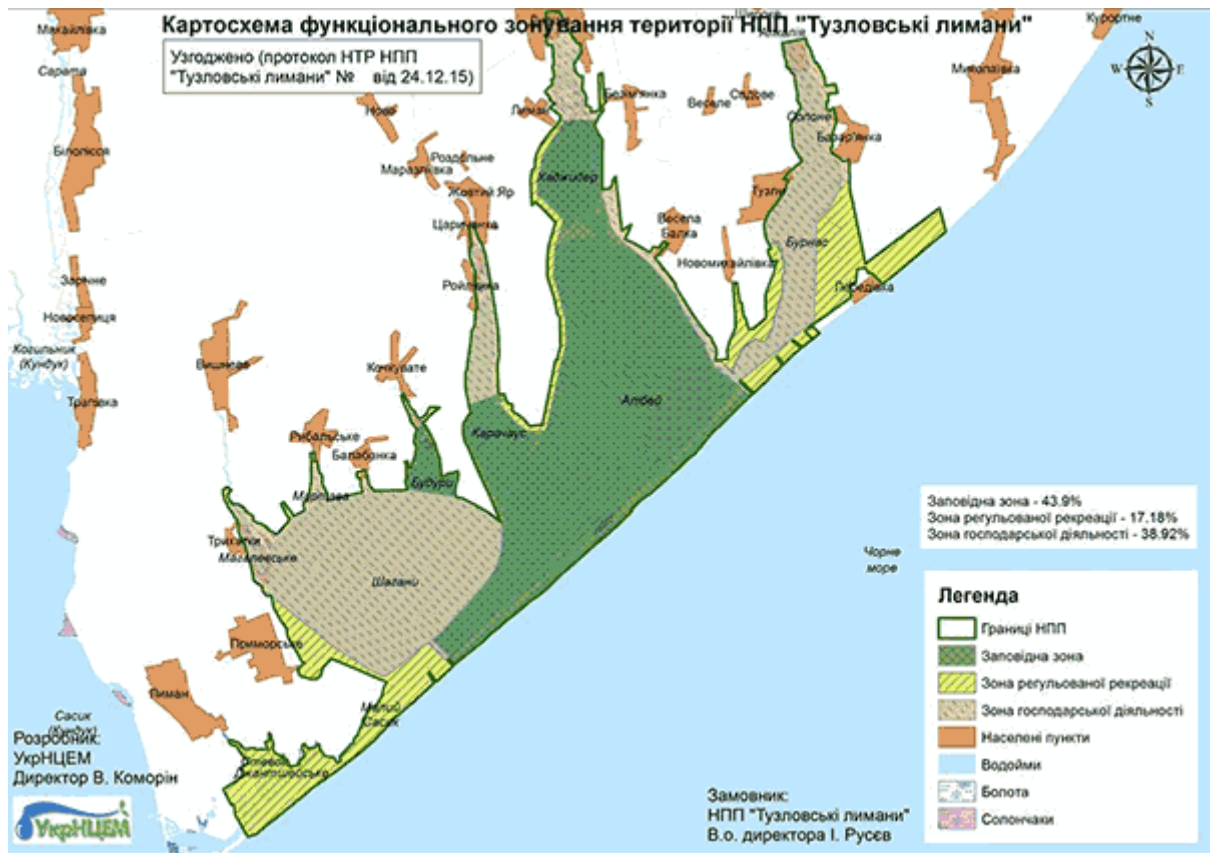

Рис. 4.1 – Картошхема функціонального зонування території НПП «Тузловські лимани»

Клімат південних районів Одещини характеризуються як помірно континентальний, з тривалим жарким літом, і м'якою, рідше холодною і малосніжною зимою. Тузловська група лиманів, відноситься до Чорноморської підобласті Атланти-континентальної області помірного поясу. Основними кліматообразуючими чинниками є сонячна радіація, атмосферна циркуляція і вологооборот

Середньорічні температури повітря мають позитивні значення і відповідають в середньому $+8,1$ і $+11,8^{\circ}\text{C}$. Найхолодніший період січень-лютий місяці, в окремі роки середня температура повітря досягала -7 і $-10,3^{\circ}\text{C}$, відповідно.

Стійкі позитивні температури повітря встановлюються звичайно в першій декаді березня. Середньомісячна температура змінюється від $+0,4$ до $+24^{\circ}\text{C}$, при середньобагаторічних значеннях $+3,5^{\circ}\text{C}$.

Літній період виділяється високими температурами. Найжаркіший місяць – липень, коли середньомісячна температура досягає $+24,7^{\circ}\text{C}$, при середньобагаторічній $+22,3^{\circ}\text{C}$.

Осіньне зниження температури повітря починається в листопаді місяці з остаточним переходом через негативні значення в другій декаді грудня. Мінімальні температури досягають мінус 15 - мінус 17°C при середньобагаторічних температурах $-0,1^{\circ}\text{C}$ – $-3,9^{\circ}\text{C}$. Хоча в окремі роки середньомісячна температура повітря була позитивна і досягала $+3,8^{\circ}\text{C}$.

Середньорічні суми опадів змінювалися від 200 до 711,6 мм. Велика частина з них випадала в теплу пору року з травня по жовтень – від 53 до 87%. Максимальна кількість опадів випадає в січні і лютому місяці, середньорічна сума опадів по цих місяцях складає 23,2 і 21,7 мм при розмаху варіювання від 1 до 56,2 мм в січні і 1,2-49,1 мм в лютому. Протягом року спостерігається в середньому 110 днів з дощем.

В теплий період опади, як правило, випадають локально і носять зливовий характер. В зимовий час - типові затяжні опади малої інтенсивності.

Сніжний покрив нестійкий, може спостерігатися в період з жовтня по квітень. Максимальна висота сніжного покриву 15 см.

Вологість повітря. Найбільше середнє місячне значення відносної вологості повітря має місце в холодну пору року (грудень-січень) – 87%, і найменше в тепле: липень – 66% і серпень – 68%. Середні місячні значення відносної вологості повітря для одного і того ж місяця в різні роки коливаються трохи, відхилення спостерігаються на 7% (у січні) і 16% (у жовтні). Абсолютна вологість найвищою буває в літні місяці (липень, серпень), найнижчою – в зимових (січень, лютий). Середня місячна абсолютна вологість з року в рік мало змінюється. Найбільша амплітуда середніх місячних значень одного і того ж місяця в різні роки складає 4,9 мб. Середні річні значення абсолютної вологості повітря коливаються ще менше (1,2 мб). Сніжний покрив нестійкий,

може спостерігатися в період з жовтня по квітень.

Тумани. Середнє число днів з туманами за холодний період (жовтень-березень) – 31 день, максимальне – 40 днів. Найтриваліші тумани спостерігаються в грудні-лютому. Найбільша повторюваність туманів (34%) спостерігається при температурі повітря (0+5)°С. Тумани спостерігаються і при температурі нижче (-15)°С. Велике значення в утворенні туманів в зимовий час має паріння моря, що виникає при негативних температурах повітря і при сильних і холодних північно-східних вітрах. Це тумани над водною поверхнею, що стелються, які при температурі повітря (-15)°С і нижче. Максимальна повторюваність (55%) спостерігається при швидкості вітру 1-4 м/с. Найчастіше тумани спостерігаються при південно-східних вітрах (23%).

Більшу частину року переважають вітри північного і північно-східного напрямів, повторюваність їх за рік від 36 до 47%. Завдяки цьому, навітряні схили водорозділів і річкових долин одержують на 15-20% опадів більше, ніж підвітряні. Мабуть, в цьому одна з головних причин більш інтенсивного прояву обвальних і ерозійних процесів на схилах північних і західних експозицій [24].

Лиман лежить в улоговині, витягнутій з півночі на південь, це робить вплив на підвищену повторюваність північних і південних вітрів, особливо в теплу пору року, коли розвинені бризові явища. На формування ґрунтового покриву Національного природного парку «Тузловські лимани» впливають клімат значна величина сонячної радіації та недостатня кількість опадів.

На приморських територіях залежно від глибини залягання ґрунтових вод формуються лучно-солонцеві, лучно-солончакові та солончакові ґрунти. Більш підняті зарослі ділянки зайняті дерновими ґрунтами на піщано-черепашкових і піщаних відкладах. На знижених середньо- і тривалозаливних ділянках поширені засолені лучноболотні та засолено-болотні ґрунти. На більш піднятих територіях над шаром солоних ґрунтових вод розміщується прісноводний шар (верховодка). Каштанові ґрунти функціонують в умовах непромивного режиму. Їх ґрунотвірною породою є лес. Товщина гумусового горизонту складає від 50 до 100 см. Це малоструктуровані лужні ґрунти з коротким періодом біологічної активності. На території парку вони зайняті степовою рослинністю

та лісовими насадженнями [24].

Парк знаходиться у степовій зоні. Тобто зональною рослинністю є степова. Вона приурочена до схилів лиманів. Крім неї у парку є лісова рослинність, переважно штучного походження (лісонасадження, створені працівниками Тузлівського лісництва ДП «Саратське лісове господарство»). Також тут зустрічається водна, прибрежно-водна (болотна), лучна, солончакова, солонцева та приморська псамофітна рослинність. Є незначні фрагменти чагарникових угруповань.

Флора національного природного парку «Тузловські лимани», включає 600 видів вищих судинних рослин.

Трав'янисті рослини складають більше ніж 80%, деревних видів 15,25%, напівдеревних – всього 2,5%. Серед трав переважають багаторічні рослини, це свідчить про те, що природність флори зберігається. Але значною є також частка однорічних трав. Це свідчить про антропогенну порушеність екотопів території парку.

Всі деревні рослини мають на території НПП «Тузлівські лимани» штучне походження. Виключенням є кущ *Tamarix ramosissima* та кущик *Ephedra distachya*, які відносяться до природної флори.

Серед різноманітних способів розповсюдження плодів та насіння переважає анемохорний (вітром – 45,0%). Також велике значення має зоохорія (тваринами – 40,25%). Значна частка видів розповсюджується людиною (17,75%) [25].

В парку трапляється лучна, солончакова і солонцева, вища водна, приморська аренна, степова (справжньо-степова), а також лісова і чагарникова рослинність. Відмінною рисою флори є наявність ірано-туранських видів, що знаходяться на крайній східній межі поширення, а також субсередземноморських, що зростають тут на північній межі свого географічного ареалу. Крім цього, територія, зокрема пересипів Тузловських лиманів, відзначається багатством ендемічних та субендемічних чорноморсько-каспійських видів. Велику питому вагу у їх складі займають неоендемічні види.

Лучна (зокрема засолено-лучна) рослинність займає найбільші площі і

відзначається ценотичним різноманіттям (класи *FestucoPuccinellietea*, *Bolboschoenetea maritimi*, *Juncetea maritimi*). Вона приурочена до коротко- та середньозаливних рівнинних ділянок приморської частини парку та прибережних рівнинних геокомплексів верхів'їв лиманів. Значні площі її трапляються у гирлових областях річок, а також у балках лиманів. Дуже поширеними тут є ценози бульбосхенуса морського (*Bolboschoenus maritimus*), очерету (*Phragmites australis*), комишу Табернемонтана (*Scirpus tabernaemontani*), ситника морського (*Juncus maritimus*). Типовими співдомінантами ситника морського є кермек Мейера (*Limonium meyeri*), прибережниця берегова (*Aeluropus littoralis*). Часто зустрічаються угруповання дрібнозлакових засолених лук з домінуванням покісниць розставленої (*Puccinellia distans*) і велетенської (*P. gigantea*); низькозлакових – утворених прибережницею береговою (*Aeluropus littoralis*), покісницею Фоміна (*Puccinellia fomini*) та низькотравних, сформованих молочкою приморською (*Glaux maritima*), кульбабою бессарабською (*Taraxacum bessarabicum*), конюшиною суницевидною (*Trifolium fragiferum*). Рідше трапляються дрібноризотравні засоленолучні ценози з переважанням у травостой подорожника Корнута (*Plantago cornuti*), скорзонери дрібноквіткової (*Scorzonera parviflora*), тризубця морського (*Triglochin maritimum*), солончакової айстри звичайної (*Tripolium vulgare*) та крупноризотравні – з хрінницею широколистою (*Lepidium latifolium*) і морковником звичайним (*Silaum silaus*). У їх складі представлена значна кількість східних арало-каспійських видів, які знаходяться на крайній західній межі поширення. Серед них лешиця пронизанолиста (*Gypsophila perfoliata*), подорожники Корнута (*Plantago cornuti*) і тонкоколосий (*P. tenuiflora*), скорзонера дрібноквіткова (*Scorzonera parviflora*), стелюшок середній (*Spergularia media*) та ін. Крім цього, тут представлені понтичні види – метлюг приморський (*Apera maritima*), кравник солончаковий (*Odontites salinus*), гірчак Янати (*Polygonum janatae*), покісниця велетенська (*Puccinellia gigantea*), кульбаба бессарабська (*Taraxacum bessarabicum*) тощо. Досить поширеними також є види приморського лучного флороценокомплексу, які є рідкісними та зникаючими в Північному Причорномор'ї.

Солонцева і солончакова рослинність є досить характерною для території парку. Як і засолено-лучна, вона займає незаливні, коротко-, середньо- і тривалозаливні рівнинні території, і найбільш поширена на приморських ділянках, а також на прибережних зниженнях по периферії лиманів. Крім того, трапляється у локальних депресіях на ділянках гирлових областей річок. У складі солонцевої рослинності частіше виявлені угруповання, утворені полином сантонінським (*Artemisia santonica*), камфоросмою монпельійською (*Camphorosma monspeliaca*), кострицею борознистою (*Festuca rupicola*), віниччям сланким (*Kochia prostrata*), подорожником солончаковим (*Plantago salsa*). Солончакова рослинність у ценотичному відношенні більш різноманітна, ніж солонцева. Вона займає також більші площі. Характерні угруповання, утворені басією шорсткою (*Bassia hirsuta*), галіміоною черешкуватою (*Halimione pedunculata*), солонцем трав'янистим (*Salicornia prostrata*), кураєм содовим (*Salsola soda*), содниками заплутаним (*Suaeda confusa*) та простертим (*S. prostrata*), а також франкенією волосистою (*Frankenia hirsuta*), галіміоною бородавчастою (*Halimione verrucifera*), сарсазаном шишкуватим (*Halocnemum strobilaceum*), кермеком каспійським (*Limonium caspium*). Великі площі на незаливних і короткозаливних рівнинних ділянках займають ценози, з домінуванням полину сантонінського і кермеку Мейєра (*Limonium meyeri*).

У складі солончакової рослинності, як і в угрупованнях інших засолених екотопів, широко представлені види Давнього Середзем'я: басія шорстка (*Bassia hirsuta*), камфоросма монпельійська (*Camphorosma monspeliaca*), франкенія припорошена (*Frankenia pulverulenta*), ситник приморський (*Juncus maritimus*), сарсазан шишкуватий (*Halocnemum strobilaceum*), содники високий (*Suaeda altissima*) і солончаковий (*S. salsa*) та ін. Значну участь у цих ценозах беруть арало-каспійські види: лещиця пронизанолиста (*Gypsophila perfoliata*), кермек каспійський (*Limonium caspium*), петросимонії супротивнолиста (*Petrosimonia oppositifolia*) та тритичинкова (*P. triandra*), подорожники Корнута (*Plantago cornuti*) і солончаковий (*P. salsa*), курай модринний (*Salsola loricata*), скорзонера дрібноквіткова (*Scorzonera parviflora*), стелюшок середній (*Spergularia media*), содник простертий (*Suaeda prostrata*) та ін. У складі флори

досить представленими є ендемічні понтичні види – кравник солончаковий (*Odontites salinus*), гірчак Янати (*Polygonum janatae*), покісниця велетенська (*Puccinellia gigantea*), кульбаба бессарабська (*Taraxacum bessarabicum*), содник ягодоносний (*Suaeda baccifera*), хрінниця хрящувата (*Lepidium cartilagineum*).

Вища водна рослинність (справжня водна і повітряно-водна) трапляється на значних площах, але не відзначається ценотичним різноманіттям. Її угруповання часто приурочені до мілководних ділянок лиманів. У північних частинах вони нерідко займають всю акваторію. Представлені угрупованнями, утвореними камками морською (*Zostera marina*) та малою (*Z. noltii*), цанікелією болотною (*Zannichellia palustris*) (приморські мілководдя лиманів), а також куширами темно-зеленим (*Ceratophyllum demersum*) і п'ятиостим (*C. pentacanthum*), різухою морською (*Najas marina*), рдесником гребінчастим (*Potamogeton pectinatus*). На прибережних ділянках значні площі займають ценози, сформовані очеретом південним (*Phragmites australis*). Крім названих, з цієї групи трапляються угруповання з домінуванням рогозів вузьколистого (*Typha angustifolia*) та Лаксмана (*Typha laxmannii*), комишів озерного (*Scirpus lacustris*), Табернемонтана (*S. tabernaemontani*) і приморського (*S. litoralis*) (останні зустрічаються значно рідше). У водоймах гирлових областей річок часто трапляються ценози, утворені осокою гострою (*Carex acuta*), бульбокомишем морським (*Bolboschoenus maritimus*), лепешняком тростиновим (*Glyceria arundinacea*).

Аренна рослинність є досить характерною для приморської коси. Відзначається різноманіттям угруповань та багатством видів приморського псамоендемічного чорноморсько-каспійського флористичного комплексу. Ценози, утворені ендемічними видами (волошкою одеською (*Centaurea odessana*), катраном понтійським (*Crambe pontica*), пирієм бессарабським (*Elytrigia bessarabica*) та ін.), займають значні площі. На підударній частині приморського валу формуються дуже розріджені піонерні угруповання, утворені аргузією сибірською (*Argusia sibirica*), морською гірчицею чорноморською (*Sakile euxina*), верблюдкою українською (*Corispermum ucrainicum*), миколайчиками приморськими (*Eryngium maritimum*), латуком

татарським (*Lactuca tatarica*), колосняком чорноморським (*Leymus sabulosus*), гірчаком морським (*Polygonum maritimum*), кураєм чіплянковим (*Salsola tragus*). Власне приморський вал, де найбільш інтенсивно відбуваються еолові процеси, зайнятий розрідженими ценозами, які формують колосняк чорноморський (*Leymus sabulosus*), гірчак Янати (*Polygonum janatae*), курай чіплянковий (*Salsola tragus*), астрагал дніпровський (*Astragalus borysthenicus*), осока колхідська (*Carex ligerica*), катран понтійський (*Crambe pontica*), цинанхум гострий (*Cynanchum acutum*). Погорбовані приморські ділянки, що розміщуються за приморським валом, не займають значних площ і переходять у рівнинні середньо- та тривалозаливні території, зайняті солончаковою рослинністю. Заприбійні ділянки також відзначаються розрідженим рослинним покривом. Тут найчастіше трапляються і утворюють угруповання метлюг приморський (*Apera maritima*), осока колхідська (*Carex ligerica*), жито дике (*Secale sylvestre*), мітлиця азовська (*Agrostis maeotica*), бурачок шорсткий (*Alyssum hirsutum*), басія очитковидна (*Bassia sedoides*), молочай Сегієрів (*Euphorbia seguieriana*), буркун білий (*Melilotus albus*). Міжкучугурні зниження на території приморської коси виражені слабо. Вони найчастіше зайняті угрупованнями, утвореними куничником наземним (*Calamagrostis epigeios*), пирієм повзучим (*Elytrigia repens*), лещицею пронизанолистою (*Gypsophila perfoliata*), люцерною хмелевидною (*Medicago lupulina*), буркуном білим (*Melilotus albus*), подорожником ланцетолистим (*Plantago lanceolata*), перстачем повзучим (*Potentilla reptans*), комишівником звичайним (*Scirpoides holoschoenus*).

Степова рослинність приурочена до схилів балок, уступів лиманів і не займає значних площ. Більша її частина не увійшла до складу парку. Вона поширена вузькими смугами вздовж лиманів і представлена справжньо-степовою рослинністю. Значні площі займають угруповання, утворені бромусом розчепіреним (*Bromus squarrosus*), стоколосом безостим (*Bromopsis inermis*), кострицею валіською (*Festuca valesiaca*) і тонконогом вузьколистим (*Poa angustifolia*). Зрідка зустрічаються ценози, утворені ковилами волосистою (*Stipa capillata*), Лессінга (*S. lessingiana*) та українською (*S. ucrainica*). У зв'язку

з певним послабленням пасовищного навантаження в останні 10 років їх площі дещо збільшилися. Степова рослинність відзначається флористичним багатством та різноманіттям. У складі ценозів відмічено понад 300 видів судинних рослин. Більшість з них у зв'язку з розораністю степів в регіоні представлені найповніше саме на території парку.

Найпоширенішими є ценози, утворені кострицею валіською (*Festuca valesiaca*) і полином сантонінським (*Artemisia santonica*). Вони характерні для вирівняних та слабо виположених територій і відзначаються багатим флористичним складом. Це типові степові види – житняк гребінчастий (*Agropyron pectinatum*), бородач звичайний (*Botriochloa ischaemum*), бромус ячменевидний (*Bromus mollis*), підмаренник весняний (*Galium verum*), дивина фіолетова (*Verbascum phoeniceum*), в'язіль барвистий (*Securigera varia*), шавлія сухостепова (*Salvia tesquicola*).

Лісова рослинність на території парку представлена в урочищі Лебедівка на площі 545 га. Вона репрезентована типовими для півдня України насадженнями із дуба звичайного (*Quercus robur*), кленів польового (*Acer campestre*) і татарського (*A. tataricum*), робінії звичайної (*Robinia pseudoacacia*), маслинки вузьколистої (*Elaeagnus angustifolia*), а також, на менших площах, сосен звичайної (*Pinus sylvestris*) і Палласа (*P. pallasiana*), гледичії колючої (*Gleditsia triacanthos*).

На території національного природного парку зберігається генофонд значної кількості корисних рослин. Найбільшою є частка лікарських рослин. Також, багато кормових та медоносних видів та бур'яни.

До Зеленої книги України занесені угруповання формацій ковили волосистої (*Stipeta capillatae*), ковили Лессінга (*Stipeta lessingiana*) та ковили української (*Stipeta ucrainicae*).

Флора парку нараховує понад 600 видів судинних рослин. Вона відзначається особливостями, пов'язаними із різноманітністю екоотопів та кліматичними умовами. Останні в регіоні зумовили зміщення ґрунтово-рослинних поясів на південь і проникнення у флору багатьох видів, характерних для більш північних степів [26].

На території парку виявлено 11 видів, занесених до Червоної книги України (2009):

- астрагал понтичний (*Astragalus ponticus* Pall.) – дуже рідко, на схилах лиману Алібей;
- гвоздика бессарабська (*Dianthus bessarabicus* Klokov);
- карагана скіфська (*Caragana scythica* (Kom.) Pojark.) – спорадично, на схилах лиманів;
- катран понтійський (*Crambe pontica* Steven ex Rupr.) – часто, у псамофітних угрупованнях приморської коси;
- ковила волосиста (*Stipa capillata* L.) – спорадично, на схилах лиманів;
- ковила Лессінга (*S. lessingiana* Trin. et Rupr.) – спорадично, на слабоеродованих схилах лиманів;
- ковила українська (*S. ucrainica* P. Smirn.) – спорадично, на схилах лиманів;
- пізньоцвіт анкарський (*Colchicum ancyrense* V.L.Burt) – поодинокі, на схилах лиману Бурнас;
- пізньоцвіт Фоміна (*Colchicum fominii* Bordz.) – поодинокі на схилах лиману Бурнас;
- франкенія припорошена (*Frankenia pulverulenta*) – зрідка у ценозах солонцевої і солончакової рослинності (клас Thero-Salicornietea);
- шафран сітчастий (*Crocus reticulatus* Steven ex Adams) – поодинокі, на схилах лиману Бурнас.

До Європейського червоного списку занесено 6 видів: гвоздики бессарабську (*Dianthus bessarabicus* Klokov) та ланцетну (*D. lanceolatus* Stev. ex Rchb.), карагану скіфську (*Caragana scythica* (Kom.) Pojark.), келерію молдавську (*Koeleria moldavica* M.Alexeenko), пізньоцвіт Фоміна (*Colchicum fominii* Bordz.), содник ягодоносний (*Suaeda baccifera* Pallas).

До Червоного списку МСОП занесено 3 види: гвоздику бессарабську (*Dianthus bessarabicus* Klokov), пізньоцвіт Фоміна (*Colchicum fominii* Bordz.) і франкенію припорошену (*Frankenia pulverulenta*).

Тваринний світ Тузловської групи лиманів – важлива ланка

біорізноманіття. Наявність рідкісних видів, занесених до Червоної книги України, зобов'язує Україну в рамках створеного НПП розробити та встановити особливий охоронний режим для збереження цього унікального природного об'єкту.

Досліджуваний комплекс причорноморських лиманів має величезне значення для підтримання біологічного різноманіття не лише регіону, а й у світовому масштабі, оскільки слугує місцем гніздування, зимівлі та зупинки під час сезонних міграцій великої кількості водно-болотних птахів, а також перебування ряду видів з Червоної книги України та Європейського Червоного списку. Взагалі, ця територія виконує важливу роль в природному функціонуванні та взаємодії прибережних екосистем Чорного моря. Однак, посилення останнім часом господарської діяльності, руйнування приморської коси, яка є цінним природним утворенням, може призвести до втрати біотопів, цінних як у загальнодержавному, так і у міжнародному масштабі.

На території зустрічаються 277 видів птахів, що входять до 19 рядів. Частина з вказаних видів птахів гніздиться чи зимує на лиманах Тузловської групи, більшість – мігрує через вказану територію. Деякі види, що були масовими, на сьогоднішній день є досить рідкісними і реєструються не кожного року. Наприклад, дрохва, дерихвіст степовий, лежень. Ссавці представлені 37 видами 9 рядами [27].

Важливе значення територія Тузлівських лиманів має для птахів під час гніздування. На території Парку відмічене гніздування понад 60 видів (що становить 22% від видового складу птахів, що гніздяться на території України). Виходячи з вищезазначеного НПП «Тузловські лимани» відіграє важливу роль для існування птахів і є орнітологічним об'єктом як національного так і міжнародного значення.

Основу гніздових орнітокомплексів складають птахи ряду Сивкоподібні (мартини, крячки та кулики), 8 видів з яких занесені до Червоної книги України. На гніздуванні відмічені наступні види: лежень, кулик–сорока, пісочник малий, пісочник морський, чайка, кулик–довгоніг, чоботар, коловодник звичайний, дерихвіст лучний, мартин каспійський, мартин

середземноморський, мартин тонкодзьобий, крячок чорнодзьобий, крячок рябодзьобий, крячок річковий, крячок малий.

Найбільш масовими на гніздуванні є крячок рябодзьобий, крячок річковий та мартин жовтоногий, чисельність яких в окремі роки може сягати більше 10 тис пар.

На території парку виявлено 2 види земноводних і 5 видів плазунів. Відзначені: жаба озерна (*Pelophylax ridibundus*), ропуха зелена (*Bufo viridis*), прудка ящірка (*Lacerta agilis*), різнокольорова ящірка (*Eremias arguta*), звичайний вуж (*Natrix natrix*), водяний вуж (*Natrix tessellata*) та жовточеревий полоз (*Hierophis caspius*), ще 2 види плазунів присутні у літературних джерелах та в цілому притаманні для регіону. Амфібії, що мешкають на території парку, є важливими природними регуляторами чисельності кровососних комах (комарі, мошки) на прісних водоймах, що особливо актуально з огляду на наявність курортних територій [28].

Сьогодні в водоймах Тузлівського природного парку, що включають Тузлівські лимани та прибережну акваторію моря зустрічається 58 видів риби, що належать до 21 родини. Найбільшим різноманіттям відрізняється склад іхтіофауни прибережної зони моря. Тут зустрічається 47 видів риби. В прісноводних лиманах (Джантшейський і Малий Сасик) зустрічається 28 видів, а у інших (солоних) Тузлівських лиманах – 26 видів. В межах водойм національного природного парку найбільш поширені морські і солонуватоводні види. Прісноводні види представлені в основному родиною коропових. Загалом, найбільш поширені представники родини Коропових, Кефалевих, Бичкових [29].

Враховуючи вище зазначене, основним напрямком НПП в плані підтримки високої різноманітності тварин є регуляція господарської діяльності людини. На перших етапах треба домогтися строгого дотримання водоохоронної зони біля водойм (ст. 88-90 Водного кодексу України) – на значній частині берега Тузловських лиманів поля, пасовища підходять практично до урізу води.

4.3 Функціональні обов'язки парку

З метою збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів північного Причорномор'я, відповідно до статті 53 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [3] було завдання створити на території Татарбунарського району Одеської області національний природний парк «Тузловські лимани», до парку погоджено в установленому порядку включення 27865 гектарів земель державної власності, в тому числі 2022 гектара земель запасу (у тому числі 316,831 гектара земель Піщаної коси Чорного моря та 1705,169 гектара земель водного фонду (частина озер Шагани, Алібей та Бурнас), що надаються Парку в постійне користування, і 25843 гектара земель (у тому числі 3233,18 гектара земель запасу, 541 гектара земель, що перебувають у постійному користуванні державного підприємства "Саратське лісове господарство", 21186,03 гектара земель водного фонду (частина озер Шагани, Алібей, Бурнас, а також озера Солоне, Хаджидер, Карачаус, Будури, Мартаза, Магалевське, Малий Сасик, Джаншейське) та 882,79 гектара прилеглої акваторії Чорного моря шириною 200 метрів), що включаються до складу Парку без вилучення. Національний природний парк "Тузловські лимани" створений відповідно до Указу Президента України від 1 січня 2010 року №1 (1/2010) [22].

Основними завданнями Парку є:

- збереження та охорона цінних природних комплексів та об'єктів, насамперед водно-болотних угідь, підтримання та забезпечення екологічної рівноваги в регіоні;

- створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних комплексів та об'єктів;

- організація та здійснення науково-дослідних робіт, у тому числі з вивчення природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання, розроблення та впровадження наукових рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища, відтворення окремих видів

флори та фауни, відновлення порушених екосистем, управління та ефективного використання природних ресурсів, організації та проведення моніторингу ландшафтного та біологічного різноманіття;

- відродження місцевих традицій природокористування, осередків місцевих художніх промислів та інших видів народної творчості;

- проведення екологічної освітньо-виховної роботи тощо [30].

Для забезпечення виконання основних завдань та проведення природоохоронних заходів, науково-дослідних, господарських та інших робіт на території Парку, адміністрація має право в установленому порядку:

- створювати основні підрозділи (відділи, лабораторії, природознавчий музей, природоохоронні науково-дослідні ділянки, лісництва тощо) і допоміжні підрозділи;

- здійснювати будівництво адміністративних, лабораторних, житлових і господарських споруд, доріг, ліній електропередач, прокладання телефонного та радіозв'язку, інших інженерних мереж;

- надавати платні послуги згідно з законодавством;

- публікувати результати своїх наукових досліджень або оприлюднювати їх іншим способом;

- отримувати, передавати та поширювати наукову інформацію [30].

Важливими функціями НПП, в першу чергу, є організація охоронної діяльності та забезпечення додержання режиму території, попередження та припинення порушень природоохоронного законодавства на території Парку, а також збереження, відтворення та раціональне використання природних комплексів і ресурсів у межах його території. Також, головною функцією освітньо-виховної діяльності є виховання дбайливого ставлення до природи, цілеспрямований вплив на світогляд, поведінку і діяльність населення з метою формування екологічної свідомості та залучення його до збереження природної спадщини. З урахуванням наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об'єктів, відповідно до природоохоронного законодавства на території НПП «Тузловські лимани» виділяються такі функціональні зони із різним режимом використання [30]:

1) заповідна зона - призначена для охорони та відновлення найбільш цінних природних комплексів. На території цієї зони забороняється будь-яка господарська та інша діяльність, що суперечить цільовому призначенню або порушує природний розвиток процесів та явищ і створює загрозу шкідливого впливу на її природні комплекси та об'єкти, а саме:

- будівництво споруд, лінійних та інших об'єктів транспорту і зв'язку, не пов'язаних з діяльністю Парку;

- туризм, влаштування місць відпочинку населення, розведення вогнищ, а також проїзд і прохід сторонніх осіб, пересування механічних транспортних засобів;

- геологорозвідувальні роботи, розробка корисних копалин, пошкодження ґрунтового покриву, порушення гідрологічного та гідрохімічного режимів;

- мисливство, рибальство, вилов і знищення диких тварин, порушення умов їх оселення, гніздування, інші види користування рослинним і тваринним світом, що призводять до порушення природних комплексів.

Для охорони, збереження і відтворення корінних природних комплексів, проведення науково-дослідних робіт та виконання інших завдань у заповідній зоні відповідно до Проекту організації в установленому порядку, дозволяється [30]:

- виконання відновлювальних робіт на землях з порушеними корінними природними комплексами, а також здійснення заходів щодо запобігання змінам природних комплексів внаслідок антропогенного впливу;

- відновлення гідрологічного режиму;

- збір колекційних та інших матеріалів, виконання робіт, передбачених планами довгострокових стаціонарних наукових досліджень, проведення екологічної освітньо-виховної роботи;

- збереження та відновлення рослинних угруповань, що історично склалися, видів рослин і тварин, що перебувають під загрозою зникнення;

- здійснення протипожежних і санітарних заходів, що не порушують режиму території, спорудження в установленому порядку будівель та інших

об'єктів.

2) зона регульованої рекреації – сумарна площа ділянок становить близько 7,2 % території острова в межах якої проводиться короткочасний відпочинок і оздоровлення населення, огляд мальовничих пейзажів і пам'ятних місць, ознайомлення з тваринним і рослинним світом острова. Для цього на території Парку існує низка туристичних маршрутів [30].

Перший маршрут існує під назвою від «0 км» до Сільпрому». Довжина маршруту - 9 км. Маршрут бере початок від інформаційно-туристичного монументального знака-пам'ятника національного парку «0 км Тузлівського пересипу», що встановлений на східному березі лиману Бурнас в межах села Лебедівка. Маршрут пролягає уздовж лиману Бурнас та лісового масиву. На шляху до Сільпрому знаходяться такі водоплавні птахами як галагаз, крячка, шилодзьобка, одуд, сиворакша, чоботар, баклан та іншими пернатими. Іноді рожеві та кучеряві пелікани прилітають сюди. Квітуча скумпія, ароматна акація, дуб, клен, ясен та інші дерева знаходяться тут [31].

Другий маршрут існує під назвою від «Фазана» до пелікана». Довжина маршруту складає - 6 км. Маршрут починається від бази відпочинку «Фазан», що знаходиться в межах рекреаційної зони «Катранка» Лиманської об'єднаної територіальної громади і пролягає вздовж лиману Джантшейський. На даному маршруті можна ознайомитись із рослинністю, яка представлена в основному очеретом, солончаковими заростями і лучними травами заплави. Тут впродовж року перебувають птахи, зокрема в теплий період року - великі скупчення кучерявих пеліканів, чапель, бакланів та іншого птаства. Цікавим є острівцець у формі фазана, споруджений волонтерами нацпарку, для гніздування водоплавних пернатих [31].

Третій маршрут існує під назвою «Тузлівська Амазонія». Довжина маршруту складає - 5 км. Даний маршрут бере свій початок неподалік від рекреаційної зони «Расейка» Приморської сільської ради Татарбунарського району. Тут поєднуються два лимани, піщаний пересип та Чорне море. Саме ландшафтне розмаїття приваблює численні зграї птахів, які можуть харчуватися та відпочивати на мілководдях лиманів Шагани та Малий Сасик [31].

На території цієї зони забороняється:

- рубки лісу головного користування, прохідні рубки, будівництво Парку, розробка корисних копалин, кар'єрів, порушення ґрунтового покриву, промислове рибальство, мисливство, промислова заготівля лікарських рослин;

- проїзд та стоянка стороннього автомобільного та гужового транспорту; організація масових спортивних та туристичних заходів, розміщення наметових таборів, човнових станцій, які не погоджені у встановленому порядку, у тому числі, адміністрацією Парку;

- розведення вогнищ поза відведеними для цього місцями, застосування хімічних засобів боротьби з шкідниками та хворобами дикорослих рослин і лісу;

- порушення режиму прибережних смуг та водоохоронних зон;

- використання катерів та двигунових човнів з двигунами, за винятком спеціальних уповноважених на здійснення державного контролю органів державної влади, а також рятувальних служб;

У зоні регульованої рекреації дозволяється в установленому порядку:

- проведення санітарних рубок і заходів, пов'язаних із збереженням, відтворенням і ефективним використанням природних комплексів та об'єктів згідно з Проектом організації території;

- регульований збір грибів, ягід, плодів дикорослих плодових рослин із дотриманням природоохоронного законодавства;

- обладнання туристичних та екологічних стежок, організація природоохоронної пропаганди, короткотривалий відпочинок населення;

- відлов маток та плідників для відновлення популяцій місцевих видів риб;

- здійснення любительського і спортивного рибальства;

- використання в установленому порядку природних ресурсів для задоволення потреб працівників Парку та громадян, які постійно проживають на його території у сінокосах, випасах,городах і паливі, відповідно до діючих нормативів на спеціально відведених для цього земельних ділянках [30].

3) зона стаціонарної рекреації призначена для розміщення готелів,

мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів Парку. В цій зоні створюються рекреаційні, туристичні комплекси. Забороняється будьяка господарська діяльність, що не пов'язана з цільовим призначенням цієї функціональної зони або може шкідливо вплинути на стан природних комплексів та об'єктів заповідної зони і зони регульованої рекреації.

4) господарська зона. Вона включає територію садиби, штучні водойми, дороги, котеджі для мисливців, місця причалювання катерів і моторних човнів. В її межах проводиться господарська діяльність, спрямована на виконання покладених на Парк завдань, знаходяться населені пункти, об'єкти комунального призначення, а також землі інших землевласників та землекористувачів, що включені до складу Парку [30].

4.4 Проблеми парку і шляхи їх вирішення

«Тузловські лимани» існують давно, але чіткі межі так і не були затверджені, чим і користуються недобросовісні громадяни. Тому основною проблемою цієї території є забудова прибережних територій. Будинки будують прямо на березі лиманів і причорноморської косі. Як відомо, це заборонено законодавством України.

Курорти не забезпечені центральним водопроводом і водовідведенням, внаслідок чого більшість будинків скидають відходи в лимани, порушуючи екосистему. Також відсутні парковки і не налагоджений збір та вивезення сміття. У деяких місцях сміття не прибрано ще з минулого курортного сезону. Дамба, побудована на лимані Малий Сасик, перешкоджає природному водообміну. З правого боку лиман більш солоний, а з лівого - більш прісний. Чотири труби, призначені для цього процесу, давно вийшли з ладу, в результаті чого вода застоюється.

Ще однією глобальною проблемою лиману є браконьєрство. Уздовж узбережжя було помічено безліч рибальських сітів, незважаючи на те, що через нерест рибу заборонено ловити всюди. Окрім рибного браконьєрства тут помічено і лісове браконьєрство.

Ще в 1970-х роках для потреб прикордонної служби на лимані Малий Сасик спорудили дамбу, в яку для водообміну вмонтували 4 труби. Але їх виявилось недостатньо. Через це одна частина озера з часом стала більш прісною, тому що в неї вкидається вода з водосховища Сасик, а інша - більш солоною. Фактично ця дамба перегородила лиман і негативно впливає на стан його екосистеми. По дамбі їздять машини, виїжджаючи прямо на територію пляжу. Адаже стоянки для автомобілів на курортах також не обладнані.

Величезною проблемою є розорювання в межах водоохоронної зони лиманів. Місцями рілля не доходить до обриву лише 3- 4 м. Тонкої смужки природної трав'янистої рослинності не вистачає, щоб запобігти змив ґрунту в лиман. Крім загибелі залишків степових співтовариств результатом стає евтріфікація водойми і масовий розвиток в ньому водоростей [32].

Незважаючи на відсутність фінансування, працівниками Парку із залученням волонтерів були проведені ряд заходів направлених на збереження та відтворення фауни, зокрема птахів водно-болотного комплексу.

Посадковими особами служби державної охорони проводились рейди щодо профілактики та недопущення порушень природоохоронного законодавства на території Парку, боротьба з браконьєрством.

Багато років прибережні захисні смуги навколо Тузлівських лиманів використовувалися не за призначенням - їх розорювали місцеві фермери. У минулому році на одній із ділянок біля лиману Шагани була проведена демаркаційна лінія, яка розмежувала прибережну захисну смугу та сільгоспугіддя. Національний парк «Тузлівські лимани» вирішив створити по цій лінії «живий паркан», висадивши по ній чагарники і дерева. Оскільки цей живопліт захищатиме морські лимани, Парк назвав його Смарагдовим оберегом Посейдона [23].

Вирішити екологічні проблеми можна якщо:

1. Розробити та впровадити систему комплексного екологічного моніторингу.
2. Запровадити суворіші штрафні санкції за забруднення довкілля в межах НПП.

3. Розширити територію національного природного парку.
4. Організовувати волонтерські програми, щодо очищення території від сміття.
5. Встановити окремі мусорозбірники для біоматеріалів та пластику
6. Заборонити вирубку дерев в лісопосадках, ввести на законодавчому рівні кримінальну й адміністративну відповідальність за несанкціоноване рибальство, браконьєрство і вирубку дерев.
7. Визначити рівні забруднення лиманів та оцінити природні та антропогенні фактори, що впливають на забруднення.
8. Запровадити систему правил користування лиманами, водними ресурсами та штрафних санкцій для підприємств та відпочиваючих за їх невиконання.
9. Розробити, затвердити та впровадити систему штрафів за будь-які порушення на території НПП.
10. підняти рівень екологічної освіти у громадян.

4.5 Екосистемні функції водно-болотних угідь парку

Одне з головних завдань Національного природного парку «Тузловські лимани» - розробка та втілення стратегії захисту дикої природи для біосфери і для місцевих жителів, шляхом формування раціонального природокористування та сталого розвитку унікальних природних екосистем Татарбунарського регіону Одеської області.

Межі НПП «Тузловські лимани», загальною площею в 27865 га охоплюють майже всі межі водно-болотних угідь (ВБУ) під назвою «Система озер Шагани-Алібей-Бурнас».

ВБУ Тузловські лимани охоплює цілу групу власних лиманів і деяких внутрішніх озер (Шагани, Алібей, Бурнас, Карачаус, Малий Сасик, Джантшейській, Будур, Мартаз, Магалевській, Солоний, Курудіол, Хаджидер, Мартаз), зобов'язані своїм функціонуванням Чорному морю, і малим рікам Хаджидер і Алкалія, що беруть початок на відрогах Молдавської височини.

Вони виконують безліч екологічних функцій, багато з яких, в той же час, є дуже важливими для природокористування місцевих жителів. Так як ВБУ виступають унікальним екотон, оскільки розташовані між сушею і водою, вони є найбільш продуктивними в регіоні з природних екосистем і грають важливу роль у виробництві природного продовольства. ВБУ грають також велику роль як місце розмноження, годування, відпочинку тварин, перш за все птахів і риб. У зв'язку з цим можна виділити ряд функціональних категорій для ВБУ Тузовських лиманів [33].

Регуляційні функції. Серед цих функцій для водно-болотних угідь групи Тузовському лиманів, можна виділити наступні: регуляція клімату, підтримку біогеохімічних циклів, регуляція водних циклів, забезпечення водою, контроль накопичення опадів і запобігання ерозії ґрунтів, формування ґрунтів, фіксація біоенергії, відтворення і накопичення поживних речовин, очищення стоків, біологічний контроль.

Природні екосистеми Тузовському лиманів, грають велику роль в регулюванні і обслуговуванні екологічних процесів і систем підтримки життя на землі. Взаємодія між біотичних і абіотичних компонентами зумовлюють дуже складний процес подібно біогеохімічному циклу і регулювання клімату. У місцевому масштабі - функції екосистеми водно-болотних угідь групи Тузовських лиманів визначити набагато легше. Такі природні екосистеми мають функції водного регулювання і водозабезпечення, накопичення опадів і формування ґрунтів, фіксації сонячної енергії та виробництва біомаси, кругообігу поживних речовин і їх накопичення, а також зберігання, очищення відходів і біологічного контролю.

Функції середовища проживання. Тузовські лимани, прибережні їх території, а також прибережна акваторія Чорного моря підтримують багате біорізноманіття рослин і тварин. Багато з них занесені до Червоної Книги України, Європейського Червоного списку, а також ряду міжнародних конвенцій та угод.

Функції середовища проживання ВБУ всього включають перш функції рефугіума і відтворення потомства. Як рефугіум ВБУ забезпечують середовище

проживання для рослин і тварин, що становлять біологічну і генетичну різноманітність. В межах функції відтворення ВБУ забезпечують місця для розмноження і відтворення величезного числа біологічних об'єктів. Для такої функції дуже важливим є виділення заповідної зони національного парку.

Інформаційні функції. Крім фізичних функцій, які виконують ВБУ, вони також грають величезну роль в духовному збагаченні населення, даючи йому можливість пізнання історії, культури народів, що населяли цей край, надання можливостей для відпочинку і насолоди різноманіттям дикої природи.

Ресурсні функції. Відомо, що тривалий економічний розквіт будь-якої держави базується, перш за все, на підтримці екологічної рівноваги в соціоекологічній системі. Якщо ж вплив суспільства на біосферу гранично посилювалося, то виникали екологічні кризи. У кожен з кризових періодів на значній території (акваторії) порушувалося рівновагу в соціоекологічній системі, тобто прямий вплив людства на природу перевищувало її компенсаційні можливості, а зворотний вплив нестачі природних ресурсів перевершувало швидкість соціально-економічного розвитку суспільства, яке могло б нівелювати силу цього впливу. Після більш-менш тривалої напруги встановлювався період рівноваги, коли природні ресурси відповідали ступеню розвитку продуктивних сил і форм виробництва, а «тиск» суспільства на природу не перевершував її компенсаційних можливостей.

З метою підтримки природного середовища і розвитку суспільства, створювалися охоронювані природні території. Слід звернути увагу на те, що об'єкти охорони завжди відповідали характеру кризи або напруги.

Марнотратне використання природних ресурсів сприяє руйнуванню багатьох компонентів довкілля. Найбільшої шкоди заподіюється найпродуктивнішим площам. Йде опустелювання родючих земель, ліси перетворюються в пасовища, заливні луки піддаються засоленню і перетворюються в омертвілі зони, а лимани парку Малий Сасик і Джантшейській заболочуються і деградують. Руйнування екосистем призводить до втрати біологічного різноманіття генетичних ресурсів. Нераціональне використання природних ресурсів супроводжується забрудненням атмосфери,

води і ґрунту. Задоволення життєвих потреб людей за рахунок експлуатації природних багатств в деяких регіонах призводить до екологічного і економічного занепаду, втрати необхідної рівноваги, порушення екологічного балансу. І, щоб попередити екологічну деградацію, треба раціонально використовувати енергію, лісові, земельні, рослинні і тваринні ресурси, впроваджувати екологічно чисті виробництва.

При реалізації екологічних чинників у розвитку економіки в зоні Тузловському лиманів, важливо враховувати ту обставину, що між ресурсами живої і неживої природи, є істотна різниця: такі надра в Україні, наприклад, як (вугілля, руди) не тільки є вичерпними, але і невідновлювальними, тоді як жива природа (біосфера) є саморегульованою системою, і, якщо її використовувати розумно, може нескінченно тривалий час служити людині, забезпечуючи стабільну кількість ролинної і тваринної продукції.

Важливо звернути увагу на етап фізичного виснаження природних ресурсів. Це веде або до повного незворотного знищення ресурсів, їх споживання, або до екологічної катастрофи, що власне відбувається в прибережних зонах Тузловському лиманів. У зв'язку з цим, цілком розумно, при перших ознаках виснаження природних ресурсів необхідна перебудова господарства з розрахунком на рівноважне, невиснажливе природокористування. Це особливо важливо і актуально при глобальному виснаженні природних ресурсів: запобігати опустелюванню, збезлісенню, розрядженню озонового екрану, зміни клімату [33].

Водно-болотні угіддя Тузловському лиманів забезпечують екосистему і людей, що користуються її різноманітними генетичними ресурсами, біомасою, енергією, будівельними матеріалами. Однак можливості екосистеми Тузловських лиманів обмежені в разі порушення водорегуляційних циклів між Чорним морем і лиманами, в разі порушення структури і функції прибережних смуг, забруднення території та акваторій побутовими і промисловими відходами, а також при перепромислі водних живих ресурсів. І це обов'язково необхідно враховувати при розробці локальних, регіональних і національних планів природокористування екосистемою Тузловських лиманів.

4.6 Міжнародна діяльність парку

У відповідності до Положення про Тузловський НПП, парк бере участь у співробітництві по виконанню та додержанню норм міжнародних правових документів в галузі охорони природно-заповідного фонду і в установленому порядку бере участь в розробці міжнародних наукових та науково-технічних програм та забезпеченні обміну науковою інформацією.

Парк може входити до міжнародних природоохоронних асоціацій, об'єднань, організацій тощо. Частина заповідної території Тузловського національного природного парку віднесена до Рамсарського списку водно-болотних угідь міжнародного значення. На цю територію розроблений та опублікований Паспорт водно-болотного угіддя міжнародного значення [33].

Практична міжнародна діяльність парку полягала у тому, що Національний природний парк «Тузловські лимани» стає учасником міжнародного проекту.

Директор Іван Русев каже, що «днями адміністрація нацпарку підпише угоду про партнерство з Болгарським товариством з охорони птахів для здійснення проекту LIFE «Збереження червонозобої казарки на глобальному прольотному шляху» в рамках міжнародного гранту Європейського союзу».

Партнером проекту в Україні від громадських екологічних організацій обрана відома українська неурядова екологічна організація «Відродження», заснована більше 20 років тому.

«Про хід виконання цього цікавого, важливого, перш за все для збереження рідкісного виду гусей - унікального дива планети, а також для науки, оскільки будуть отримані додаткові дані про реальних місцях зимівель, відпочинку, ночівлі, трансконтинентальних перельотах птахів в результаті супутникового стеження за поміченими гусьми, ми будемо інформувати», - обіцяє еколог.

Червонозоба казарка (*Branta ruficollis*) має казково красивий наряд. Верхня частина голови і шиї, а також спина, боки і груди пофарбовані в чорний колір, місцями з синюватим відливом. З боків голови розташовуються два

рудих плями, обрамлені каймою з білого пера. Нижня частина шиї і груди у казарок теж руді і також оперезані білою облямівкою. З боків тіла проходять білі смуги, які стикуються з білосніжним підхвістя. Ця пірната настільки красива і незвична, що в 60-х роках ХХ століття Індія хотіла отримати двох Червонозобих казарок в обмін на пару слонів. Хоча краснозоба казарка і відноситься до загону гусиноподібних, своїми розмірами вона порівнянна з кряквой, а шия у неї коротше, ніж у гусей. Важить птах в середньому 1,3 кг при довжині тіла 53-56 см, розмах крил становить 120-130 см [34].

Червоношиї казарки - рідкісні птахи планети, занесені до Червоної книги України та Міжнародної спілки охорони природи. Вони гніздяться виключно в Тундрі Росії, але восени на зимівлю обов'язково летять в Українське Причорномор'я, Румунію, Болгарію, а навесні - назад в Тундру.

З метою залучення парку до участі у міжнародних проектах і програмах, планується здійснювати регулярний їх моніторинг у Всесвітній мережі Інтернет. Для цього в обов'язки наукових співробітників включено пункт про моніторинг міжнародних проектів і програм у галузі природоохоронної діяльності та формування пропозицій щодо участі парку у їх реалізації.

На перспективу активна міжнародна діяльність парку може бути пов'язана з трофейним мисливством за умови створення мисливського господарства у межах господарської зони парку. Крім того, доцільно організовувати міжнародні семінари з обміну досвідом природоохоронної діяльності, виїзні науково-практичні семінари із залученням іноземних фахівців.

ВИСНОВКИ

Одним з найважливіших напрямів охорони навколишнього природного середовища є забезпечення ведення збалансованої та сталої політики в сфері заповідної справи, функціонування цінних природних комплексів, що знаходяться під охороною, збереження ландшафтного та біологічного різноманіття, розбудови національної екологічної мережі.

Заповідна справа – це та наука, яка постійно розвивається і вдосконалюється.

На сьогодні, антропогенний тиск на природу в наслідок розвитку техніки, зростання чисельності людей стає дедалі більшим. Тому дуже важливим є створення заповідних територій – своєрідних лабораторій, де вивчаються процеси, що відбуваються в природі, де зовсім відсутнє або здійснюється незначне втручання людини в ці процеси. Це є необхідним для оцінки сукупної екологічної ситуації і прогнозування її подальшого розвитку.

Лише заповідні території здатні забезпечити екологічну рівновагу, тобто компенсувати перетворення природних комплексів людиною, зберегти принаймні частину дикої природи такою, якою вона є насправді. Заповідання цінних природних територій – це свідчення піклування людства про майбутні покоління. Дещо в світі знаходиться поза людським розумом і досвідом, і цінність його не завжди можна визначити. Збережена дика природа таїть в собі ще багато цінностей, неусвідомлених людиною, які їй ще належить відкрити і зрозуміти. Природоохоронні території відіграють ключову роль на Землі у збереженні її природного каркаса, відтворенні життя та біологічного різноманіття.

Території та акваторії об'єктів природнозаповідного фонду відіграють головну роль у збереженні та відновленні видів й природних угруповань рослин і тварин, у тому числі й рідкісних.

На сьогодні об'єкти природно-заповідного фонду займають лише 6,05 % території України, що є недопустимо малим відсотком з огляду на безліч у

нашій країні унікальних природних осередків та екосистем, які потребують збереження.

Розвиток природно-заповідного фонду має бути одним з пріоритетів екологічної політики України вцілому. Природно-заповідний фонд має особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну цінність, сприяє збереженню природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримує загальний екологічний баланс, забезпечує фоновий моніторинг навколишнього природного середовища.

Питання охорони довкілля, зокрема об'єктів природно-заповідного фонду, потрібно розглядати як один з пріоритетів європейської та євроатлантичної інтеграції України. Так як Україна прагне вступити до Європейського Союзу то потрібно впровадити протягом нетривалого перехідного періоду стратегію збалансованого (сталого) розвитку не лише на рівні документів, а й на практиці.

Основними проблемами утримання і функціонування заповідних об'єктів в Україні є:

- система державної охорони природно-заповідних територій України не відповідає сучасним вимогам і міжнародним стандартам;
- низький професійно-кваліфікаційний рівень працівників служби державної охорони, обмеженість їхніх прав та правова незахищеність;
- відсутність засобів індивідуального захисту та матеріально-технічної бази не дають можливості повною мірою забезпечувати охорону природних комплексів;
- нецільове використання, вилучення земель та водних об'єктів природно-заповідного фонду;
- недотримання режимів територій та об'єктів природно-заповідного фонду;
- не відповідає сучасним вимогам система моніторингу природних процесів;
- неефективність контролю за дотриманням вимог природоохоронного законодавства;

- не забезпечується належне фінансування природоохоронних заходів, наукових досліджень, еколого-освітньої, рекреаційної та туристичної діяльності національних природних парків та заповідників;

- неможливість залучення іноземних інвестицій через недосконалість існуючого законодавства.

Вирішити проблеми природоохоронних територій можливо якщо:

1. Переглянути існуючі бюджетні пріоритети й перерозподілити витрати відповідно до величини загрози й пріоритету охорони кожної природоохоронної території.

2. Визначити системні недоліки й розробити цільову програму задля їх усунення.

3. Виявити недоліки в знаннях працівників і зібраних ними даних і розробити конкретну дослідницьку програму для заповнення цих недоліків.

4. Виявити й протестувати проти урядових стратегій, які мають негативні наслідки для ефективного управління природоохоронними територіями.

5. З'ясувати, які саме природоохоронні території потребують глибокої оцінки й моніторингу.

6. Збільшити зусилля на попередження і пом'якшення загроз, розробляючи відповідні програми для природоохоронних територій, які підпадають під найбільший ризик.

7. Знайти працівників природоохоронної території зі здібностями до управління і використовувати їхні вміння для внутрішнього навчання й розвитку людських ресурсів (наприклад, програма обміну працівниками).

8. Перейти до збалансованого та невиснажливого довготривалого використання природних ресурсів у господарській діяльності населення.

9. Підняти екологічну свідомість людей.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Андропова В.А., Варивода Є.О. Заповідна справа навчальний посібник. Харків: НУЦЗУ, 2012. 355 с.
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 року №2456-ХІІ // База даних «Законодавство України» / Відомості ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 29.10.2019 р.).
3. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 року № 2457-ХІІ // База даних «Законодавство України» / Відомості ВРУ. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2456-12> (дата звернення: 29.10.2019 р.)
4. Про Червону книгу України: Закон України від 27.02.2002 року №3055-ІІІ // База даних «Законодавство України» / Відомості ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3055-14> (дата звернення: 29.10.2019 р.)
5. Конвенція про біологічне різноманіття (Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 1992 р.)
6. Про Програму перспективного розвитку заповідної справи в Україні: Постанова Верховної Ради України від 22.09.1994 року №177-94 // База даних «Законодавство України» / Відомості ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/177/94> (дата звернення: 30.10.2019 р.)
7. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки: Законі України від 21.09.2000 року №1989-ІІІ // База даних «Законодавство України» / Відомості ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15> (дата звернення: 30.10.2019 р.)
8. Про екологічну мережу України: Законі України від 24.06.2004 року №1864-ХІV // База даних «Законодавство України» / Відомості ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15> (дата звернення: 03.11.2019 р.)
9. Про основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Постанова Верховної Ради України від 05.03.1998 року № 188-98 // База даних «Законодавство України» / Відомості ВРУ. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/188/98-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 03.11.2019 р.)

10. За ред. канд. юрид. наук, доцента Каракаша І.І. Екологічне право України. Навчальний посібник. Одеса: К, 2012. - 624 с.
11. Солодкий В.Д. Заповідна справа та збереження біорізноманіття: Навчальний посібник. Харків: НТУ «ХП» – Чернівці: Зелена Буковина, 2010.- 320 с.
12. Давиденко В.М. Заповідна справа: Навчальний посібник для студентів екологічних, біологічних, природничих, лісівничих, агрономічних, зооінженерних факультетів вищих навчальних закладів III, IV рівнів акредитації. Миколаїв: МФ НаУКМА, 2001.-140 с.
13. Лісовий кодекс України: Постанова Верховної Ради України [від 21.01.94 № 3853-ХІІ](#) // База даних «Законодавство України» / Відомості ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12> (дата звернення: 04.11.2019 р.)
14. Водний кодекс України: Постанова Верховної Ради України від 06.06.1995 [№ 214/95](#) // База даних «Законодавство України» / Відомості ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 04.11.2019 р.)
15. Шеляга-Сосонка Ю.Р. Розбудова екологічної мережі. Київ: НАУ-2004.-127 с.
16. Василюк О.В. Концептуальні засади розбудови екологічної мережі України. Навчально-методичний посібник. Київ: НАУ, 2010.-122 с.
17. Гродзинський М.Д., Стеценко М.П. Заповідна справа в Україні: навч.посіб. Київ: Географіка, 2003.-306 с.
18. Блэкберн А.А., Карпова Т.С. Сравнительный анализ природно-заповедного фонда Польши и Украины в аспекте формирования национальных экологических сетей // Заповідна справа в Україні. 2009. № 15 (2). С.1-8.
19. Концепція Загальнодержавної програми розвитку заповідної справи на період до 2020 року: Кабінет Міністрів України 08.02.2006.70 с. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2006> (дата звернення: 09.11.2019 р.)
20. Резенгурт М.Ш. Гидрология и перспективы реконструкции природных ресурсов Одесских лиманов. . Киев: Наук. думка, 1974. 224 с.
21. Національний природний парк «Тузловські лимани» // URL: <https://tuzlim.org.ua/uk>. (дата звернення: 10.11.2019 р.)

22. Про створення національного природного парку «Тузловські лимани»: Закон України від 01.01.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1/2010> (дата звернення: 11.10.2019).
23. Попова Е.Н., Русев И.Т. Национальный природный парк "Тузловские лиманы": ценность и проблемы // . Степной бюллетень весна . 2016. № 46.С.4-9.
24. Медведев О.Ю. Группа Тузловських лиманов – жемчужина Причорномор'я // Лимани північно–західного Причорномор'я: всеукр. наук.–практ. конф.. Одеса, 2012. С.37-39.
25. Крюкова Г.Н., Бондаренко Е.Ю. Біорізноманіття флори та фауни в межах національного природного парку «Тузловські лимани» . Одеса: Праці держ. нікіт. ботан. саду., 2013.-135 с.
26. Попова О.М. Історія вивчення фітобіоти району національного природного парку «Тузловські лимани» // Биоразнообразие и устойчивое развитие (международ. науч.-практ. конф.). Симферополь, 2014. С.280-282.
27. Соколов Л.В. Предварительные данные о фауне позвоночных НПП «Тузловские лиманы» // Проблеми та перспективи розвитку систем управління водно–болотними угіддями міжнародного значення в Україні: між. наук.–практ. конф. . Київ, 2013. С.98-101.
28. Соколов Л.В. К изучению фауны позвоночных НПП «Тузловские лиманы» // Причерноморский экологический бюллетень. . 2013. № 12. С.9-15.
29. Вихристюк І.А. Звіт про науково-дослідну роботу «Літопис природи». Книга 4. – Татарбунари: НПП “Тузловські лимани”. Одеса: К, 2017. 377 с.
30. Положення про Національний природний парк «Тузловські лимани»: від 07.09.2011 №320// Міністерство екології та природних ресурсів. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0320737-11> (дата звернення: 20.11.2019 р.)
31. НПП «Тузловські лимани»: Туристичні маршрути 2019. URL: <http://tuzlim.org.ua> (дата звернення: 11.11.2019 р.)
32. Медведев О.Ю. Роль абіотичного фактору при дослідженні екологічного стану водно–болотних угідь на прикладі групи лиманів Тузловської групи // Організація та результати моніторингу водно–болотних угідь міжнародного значення в Україні: наук.–практич. семінар. Київ, 2014. С.35-42.

33. Русев И.Т. Экосистемные функции водно-болотных угодий национального природного парка "Тузловские лиманы" // Национальный природный парк "Тузловские лиманы", г.Татарбунары. 2011. С.506-508.

34. Фесенко Г.В., Бокотей А.А. Анотований список українських наукових назв птахів фауни України (з характеристикою статусу видів). Львів: К, 2007. -111 с.